

Giovanna Franca
Dalla Costa
Rad ljubavi

Skhole

04

GIOVANNA FRANCA
DALLA COSTA

Rad ljubavi

Kućanski rad i nasilje protiv žena

NASLOV IZVORNIKA

Giovanna Franca Dalla Costa, *Un lavoro d'amore*

Copyright © 1978 Edizioni delle donne

PREVELA S TALIJANSKOG

Mia Gonan

Multimedijalni institut ISBN 978-953-7372-55-2

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001044063.

— biblioteka *Skhole* dio je programskog pravca *Dopolavoro* Europske
prijestolnice kulture Rijeka 2020

Zagreb, listopad 2019.

PREVELA
Mia Gonan

SADRŽAJ

I. Žena: robinja ili kućna radnica?	7
II. Fizičko nasilje muškaraca protiv žena	27
III. Silovanje i incest	46
IV. Odnos države prema fizičkom nasilju muškaraca protiv žena	53
V. Država u odnosu prema silovanju i incestu	77
VI. Ženske borbe protiv nasilja	82

I. Žena: robinja ili kućna radnica?

Da je odnos između muškaraca i žena u kapitalističkom društvu obilježen nasiljem, feministički je pokret naglašavao od svojih početaka. Dapače, to je bila primarna problematika oko koje se razvila široka rasprava i na kojoj je izrasla organizirana borba, iako u formama koje nisu odmah bile čitljive ljevici naviknutoj registrirati samo "vidljive" borbe. Unutar feminističkog pokreta ta se rasprava ponajprije artikulirala na temelju svjedočanstava žrtava, prijava policiji i temeljitih analiza specifičnih obilježja koje muško nasilje protiv žena danas poprima. Polazeći upravo od tih rasprava, potrebno je uložiti dodatni napor da se odrede specifičnosti takvog nasilja, prepoznaju uzroci i mehanizmi koji ga pokreću, te istraže njegovi najznačajniji oblici.

Muško nasilje protiv žena nipošto se nije pojavilo s kapitalizmom. Dapače, ono iza sebe ima dugu povijest. Iako su neki aspekti tog oblika nasilja ostali prilič-

no nepromijenjeni (žene su bile premlaćivane, silovane, ubijane, spolno sakaćene, prisiljavane na pobačaj, prisiljavane na porod... i prije kapitalizma), s kapitalizmom muško nasilje protiv žena dobiva novu funkciju i osnovu u radu kojeg je žena primorana izvršavati – kućanskom radu. To je rad proizvodnje i reprodukcije radne snage, osnovno mjesto obavljanja tog rada je kućanstvo, a primarna jedinica unutar koje se odvija – obitelj.⁰¹ Naglasimo odmah da se naša opažanja odnose prvenstveno na radničke obitelji, odnosno na tip bračne zajednice i organizaciju kućanskog rada kakvi od druge polovice 19. stoljeća postoje u zemljama razvijenog kapitalizma. Budući da je u takvoj obitelji, kakvu susrećemo i danas⁰², žena primorana izvršavati taj rad besplatno i pod paskom muške nadnice, ona se ne samo nužno nalazi unutar odnosa kapitalističkog iskorištavanja, koji je po sebi nasilan, već je dodatno podvrgnuta onoj intenzifikaciji nasilja s kojom se susreće svatko tko je primoran reproducirati kapital, a da zauzvrat nije za to plaćen. Ona zauzvrat dobiva samo “uzdržavanje” od strane onoga tko je izravni korisnik i upravitelj njezinog rada. Ekstremno nasilje koje obilježava odnos između kapitala i žene posljedično se reflektira na odnos između muškarca i žene – odnos koji nužno uključuje nasilje muškarca protiv žene.

U ovom tekstu, u kojem ću pokušati objasniti uzroke nasilja kojemu su žene izložene, ne namjeravam se potanko zadržavati na svim oblicima nasilja, već ću pozornost usmjeriti na proučavanje fizičkog nasilja muškarca protiv žene i, osobito, na proučavanje nekih obli-

ka fizičko-seksualnog nasilja tipičnih za odnos između muškarca i žena. Kako bismo objasnili taj aspekt fizičkog, ili još preciznije, fizičko-seksualnog nasilja muškarca protiv žene u obitelji i izvan nje, nužno je prije svega definirati položaj žena unutar same obitelji. To zahtijeva jasno pozicioniranje prema onoj tezi, često prisutnoj u feminističkim raspravama, koja položaj žene definira kao “ropski”. Istina jest da takva teza uključuje oduvijek naširoko prisutan osjećaj žena da su na neki način “robinje”. Tko nije od vlastite majke čuo kako ponavlja: “Živim kao rob!”, ili pak: “Ponaša se prema meni kao da sam njegova robinja”, i još: “Radimo ovdje kao crkinje”? Unatoč svemu što smo kao i sve žene jasno osjetile na svojoj koži, uvijek smo ponavljale: mi smo “kućanske radnice”⁰³ [*operaie della casa*], “svaka žena u kući je radnica bez plaće!”. Otkad smo se počele tako definirati, neki su se odmah pobrinuli da nas optuže za “stari operizam”⁰⁴, pokazujući time da su jednu u potpunosti novu definiciju kao što su to “kućanske radnice” poistovjetili s radikalno drugačijom postojeće “radnika” [*operaio*], te su nam jednako tako olako bili spremni natovariti političke teorije koje nismo nikad formulirale. Ti glasovi još uvijek vrte jednu te istu ploču, tako da čak i “novi omladinski proletarijat”, pjeva protiv nas tu istu pjesmu. Takvo falšanje s muškog fronta nas ne iznenađuje: muškarcima koji ne vide žene ne preostaje drugo nego da pričaju sami sa sobom.⁰⁵

Unutar feminističkog pokreta analiza položaja žene kao neplaćene kućanske radnice, preuzeta je u svojoj specifičnoj političnosti te je posljedično otvorila veliku

raspravu o mogućnostima njezine operacionalizacije. Prepoznavanje žene kao neplaćene kućanske radnice danas je nasljeđe svih nas. Čak i dijelovi pokreta koji u organizaciji borbe nisu prihvatili strategiju “Nadnice za kućanski rad”, definiraju položaj žena u suštini na isti način: primarna je ženina dužnost obavljanje besplatnog kućanskog rada. Dapače, literatura pokreta je u tom smislu od samih početaka bila obilna i iscrpna. Napor od strane zagovornica nadnica za kućanski rad da se ta pozicija precizira rezultirao je jednom prilično bogatom raspravom.⁰⁶

Zbog vala političke mobilizacije kojeg je feministički pokret uspio izgraditi oko borbe protiv fizičkog nasilja muškaraca protiv žena, ta je rasprava potrebna danas više nego ikad. U pokušaju njezinog boljeg definiranja, čini se korisno detaljnije istražiti usporedbu između položaja kućanskih radnica i robova. Naime, upravo oblik koji muško nasilje protiv žena poprima – fizičko nasilje – naizgled upućuje više na robovski odnos nego na odnos plaćenog rada. S druge strane, trend takva nasilja evidentno je u korelaciji s rastućim ženskim otporom i sve snažnijim naporom države i gospodara da ga slome. Fokalizirati raspravu o fizičkom nasilju koje žene trpe od strane muškaraca kroz pitanje jesu li žene pogođene takvim nasiljem jer su na neki način robinje ili zapravo zato što su kućanske radnice, važno je radi boljeg razumijevanja načina na koji se kapital i država organiziraju radi njihova iskorištavanja, a posljedično i radi razumijevanja dinamike njihove borbe.

Robinja ili kućanska radnica? Da bismo proniknule u taj problem, vratimo se ideji za koju smo već ranije utvrdile da je dio baštine pokreta, odnosno ideji da je u kapitalističkom društvu primarna zadaća žene obavljanje kućanskog rada. Unatoč tome što ekonomisti, i oni buržujski i marksisti, nikad to nisu primijetili, kućanski rad postoji. I kao što postoji taj rad, postoji i tržište i odgovarajući tip ugovora – brak.⁰⁷

Analizirajmo sad osnovne uvjete kupoprodaje radne snage žene kao one koja reproducira radnu snagu, dakle koja obavlja kućanski rad, uspoređujući te uvjete s uvjetima kupoprodaje roba i radne snage slobodnog radnika.

Već sada valja upozoriti kako su okolnosti neophodne da muškarac (vlasnik nadnice) susretne na tržištu žensku radnu snagu kao robu bitno različiti i od uvjeta koji moraju biti zadovoljeni kako bi vlasnik novca na tržištu susreo radnu snagu kao robu, kao i od onih koji moraju biti zadovoljeni kako bi vlasnik novca na tržištu susreo roblje kao robu.

A)

**ŽENA, ZA RAZLIKU OD ROBA, A SLIČNO SLOBODNOM
RADNIKU, SAMA RASPOLAŽE SVOJOM RADNOM
SNAGOM**

Rob ne može prodati svoju radnu snagu utoliko što sâm njome ne raspoláže. On je, s vlastitom radnom snagom, kupljen kao roba koju gospodar prodaje drugom gospodaru: “...između njega [roba] i njegovog gospodara ne bi-

va sklopljen nikakav ugovor te se između te dvije strane ne događa nikakva kupoprodaja...”⁸, jer “rob ne prodaje svoju radnu snagu gospodaru, kao što ni vol ne prodaje seljaku svoj rad”.⁹

Nasuprot tome, prvi uvjet koji mora biti zadovoljen kako bi vlasnik novca na tržištu susreo radnu snagu kao robu te kako bi se radna snaga kao roba mogla pojaviti na tržištu kao roba jest taj da ona bude “ponuđena ili prodana *kao roba* od strane *svoje* vlasnika, od strane osobe čija je ona radna snaga. Kako bi vlasnik radne snage bio u stanju prodati je kao robu, on mora njome raspolagati, dakle mora biti slobodni vlasnik vlastite sposobnosti za rad, vlastite osobe.”¹⁰ Žena, za razliku od roba, a slično slobodnom radniku, slobodno raspoložuje svojom radnom snagom kao njezina vlasnica te je, dakle, može prodati kao robu.

B)

ŽENA KAO PRODAVAČICA SVOJE RADNE SNAGE NIJE PRAVNO JEDNAKA MUŠKARCU KAO KUPCU TE RADNE SNAGE.

Obratimo sad pažnju na tip odnosa koji se uspostavlja na tržištu između slobodnog radnika i žene kao prodavača, te njihovih kupaca, izostavljajući roba koji, kako smo vidjele, sam bivajući rōbom, ne može uspostaviti nikakav tip odnosa sa svojim kupcem.

Slobodni radnik pak “na tržištu susreće vlasnika novca, te njih dvojica stupaju u uzajaman odnos kao

ravnopravni vlasnici rōba i osobe jednakih prava, koji se razlikuju samo po tome što je jedan kupac, a drugi prodavač”.¹¹

I žena se na tržištu susreće s vlasnikom novca te njih dvoje ulaze u uzajamni odnos kao *vlasnici roba*, ali ne i kao osobe jednakih prava. Žena, naime, kao ona koja reproducira radnu snagu, njome ne raspoložuje kao rōbom koja se može razmijeniti za nadnicu. Stoga čak ni na formalnoj razini žena nije, kao lice, pravno gledano, ravnopravna muškarcu.

C)

ŽENA BRAKOM PRODAJE SVOJU RADNU SNAGU ZA ČITAV ŽIVOT.

“Rob je sa svojom radnom snagom prodan jednom zauvijek svome gospodaru. On je takva vrsta robe koja može prelaziti iz ruku jednog gospodara u ruke drugog. On *sam* je roba, ali njegova radna snaga nije *njegova* roba.”¹² Rob, dakle, ne prodaje svoju radnu snagu, već je zajedno s njom prodan “jednom zauvijek”. Od tog trenutka, na gospodaru je da odluči koliko će dugo raspolagati rōbom i njegovom radnom snagom.

Što se pak slobodnog radnika tiče, opstanak njegova odnosa s vlasnikom novca pretpostavlja da “vlasnik radne snage prodaje svoju radnu snagu uvijek i isključivo na *određeno vrijeme*; jer ako je proda u cijelosti, jednom zauvijek, on prodaje sebe, pretvara se od slobodnog čovjeka u roba, od vlasnika robe u robu. Vlasnik

radne snage, *kao osoba*, mora se neprestano odnositi prema svojoj radnoj snazi kao prema svome vlasništvu, dakle kao prema svojoj vlastitoj robi; a to može učiniti samo ako je stavlja na raspolaganje kupcu odnosno ako je ostavlja za konzumaciju uvijek i samo na određeno vrijeme, i ako se dakle, otuđujući se od nje, ne odriče od *svojeg vlasništva nad njom*".¹³

Upravo na osnovi takve vremenski ograničene prodaje, slobodni radnik može uživati u ostatku svog vremena kao u "slobodnom vremenu" – vremenu unutar kojeg se ne otuđuje od svoje radne snage, već u kojem ponovno postaje njezinim vlasnikom. To vrijeme on provodi na mjestima potpuno različitim od onih na kojima obavlja svoj posao.

Žena, s druge strane, brakom prodaje svoju radnu snagu uglavnom do kraja života, nalazeći se tako u položaju koji je bitno drugačiji od položaja slobodnog radnika, a puno sličniji položaju roba.

Naime, činjenica da su rob i njegova radna snaga prodani na neodređeno vrijeme, "zauvijek", prisutna je i pri kupoprodaji ženine radne snage na tržištu kućanskog rada. Prodajući svoju radnu snagu "zauvijek", odnosno do kraja svog života, žena je prodaje na neodređeno vrijeme, do nekog datuma koji ne može biti ustanovljen *a priori*.

Ono po čemu se kupoprodaja ženine radne snage radikalno razlikuje od kupoprodaje roba i njegove radne snage jest činjenica da vlasnik roba odlučuje o razdoblju u kojem će ga držati na raspolaganju te ga može odlučiti prodati i nedugo nakon što ga je kupio ili ga pak zadržati

do kraja njegova života. U ženinu slučaju ona pak sama odlučuje hoće li prodati svoju radnu snagu *za cijeli život*.

Činjenica da žena ima na raspolaganju svoju radnu snagu daje joj mogućnost prekinuti njezinu prodaju razvodom ili *de facto* napuštajući muža ponovno uspostaviti svoje vlasništvo nad njom. Neovisno o tome prodaje li radnu snagu na određeno vrijeme ili do kraja života, slobodni pojedinac može uvijek ponovno postati njezinim vlasnikom budući da je ona dio njega. Zato žena, iako je brakom otuđila od sebe vlastitu radnu snagu do kraja svojega života, ima mogućnost da ju u svakom trenutku vrati u svoje vlasništvo, oduzimajući mužu i djeci mogućnost njezinog korištenja u procesu reprodukcije.

D)

ŽENA MOŽE, DO ODREĐENIH GRANICA, ODABRATI GOSPODARA, ALI IMA MALE MOGUĆNOSTI DA GA ZAMIJENI.

Rob, u skladu s činjenicom da ne može raspolagati vlastitom radnom snagom, ne može odabrati gospodara. "Rob pripada određenom gospodaru..."¹⁴ S druge strane, slobodni radnik, koji budući da je "slobodan", sâm raspolaže vlastitom radnom snagom, može, do određenih granica, sâm odabrati kome će se prodati. On se "mora podati kapitalu, ali ne jednom određenom kapitalistu".¹⁵ Dapače, kako Marx ponavlja, "... to je sloboda koja slobodnog radnika razlikuje od roba..."¹⁶

I žena može, do određenih granica, odabrati muža kojemu će se prodati. Dakle, s obzirom na mogućnost “izbora” gospodara, položaj žene je sličniji položaju slobodnog radnika nego položaju roba. S obzirom na to da postoji “izbor” gospodara, postoji i mogućnost da ga se promijeni.

I rob i slobodni radnik i žena mogu promijeniti gospodara; rob, upravo zato što se smatra rōbōm, “može prelaziti iz ruku jednog gospodara u ruke drugoga”¹⁷; slobodni radnik, budući da raspolaze svojom radnom snagom, i u skladu s činjenicom da može donekle odabrati kome će se prodati, može također “promijeniti gospodara”.¹⁸

Budući da raspolaze svojom radnom snagom pa stoga može, do određenih granica, i birati kome će se prodati, i žena može promijeniti gospodara. Ipak, ta je mogućnost za ženu znatno manja zbog okolnosti u kojima je prisiljena prodavati svoju radnu snagu. U osnovi, činjenica da zauzvrat ne prima pravu nadnicu ostavlja joj slabe mogućnosti pregovaranja o uvjetima obavljanja kućanskog rada pa dakle i slabe mogućnosti da promijeni gospodara.

Ne želimo time opovrgnuti da danas, uslijed širenja ženske borbe protiv obitelji i s obzirom na potrebu kapitala da omogući funkcioniranje takve borbe unutar vlastitog razvoja, postoji sve više mogućnosti promjene gospodara unutar samog braka. Žena se može rastaviti i razvesti, a ne samo biti “napuštena”.

Međutim, te nove mogućnosti nisu nikad dovele u pitanje osnovne uvjete bračnog ugovora.

E)

ŽENA ZAUZVRAT DOBIVA “UZDRŽAVANJE”.

Obratimo sada pozornost na pitanje što rob, radnik i žena dobivanju u zamjenu za svoj rad. “Rob dobiva sredstva koja su nužna za njegovo održavanje u *naturalnom obliku*, koji je fiksiran i po vrsti i po obimu, dakle u *upotrebnim vrijednostima*”.¹⁹

Slobodni radnik pak dobiva sredstva za život u obliku razmjenske vrijednosti, odnosno nadnice. “Slobodni radnik prima sredstva za život u obliku *novca*, *razmjenske vrijednosti*, apstraktnog društvenog oblika bogatstva. Iako nadnica, u stvari, nije ništa drugo nego posrebnosti ili pozlaćeni, pobakreni ili papirnati oblik sredstava za preživljavanje u kojeg se on mora neprestano pretvarati, ipak je *novac* – koji ovdje funkcionira samo kao iščekavajući oblik razmjenske vrijednosti, kao puko *sredstvo prometa*, *novac* kao *apstraktno bogatstvo* – odnosno *razmjenska vrijednost*, a ne određena, tradicionalno i lokalno ograničena upotrebna vrijednost za radnika, u njegovoj svijesti, svrha i rezultat njegovog rada. Sam radnik pretvara *novac* u neku upotrebnu vrijednost, on je taj koji kupuje neku robu; kao *vlasnik novca*, kao kupac roba, on prema prodavačima roba stoji u istom odnosu kao i svi drugi kupci. Naravno, uvjeti njegovog života – pored veličine vrijednosti novca kojeg je zaradio – primoravaju ga da nadnicu pretvori u jednu relativno ograničenu količinu sredstava za preživljavanje. Ipak, moguće su određene varijacije – primjerice, u nužna sredstva za preživljavanje urbanih engleskih radnika spadaju i novine.

Radnik može nešto uštedjeti, zgrtati blago. Može nadnicu spiskati na rakije itd.”²⁰

Žena, za razliku od radnika, ne dobiva nadnicu. K tome, za razliku od roba, sredstva za preživljavanje ne dobiva nužno u naturi. U zamjenu za kućanski rad, muž joj jamči uzdržavanje povjeravajući joj jedan dio vlastite nadnice kako bi mogla kupiti osnovne životne potrepštine za cijelu obitelj ili dajući joj sredstva za život u naturi. Ostaje ipak činjenica da ona u zamjenu za svoj rad ne dobiva nadnicu.

K tome, kvantiteta i kvaliteta sredstava za život koje ona dobiva bilo u naturi bilo u obliku novca, nisu određene kao za roba, gdje se one odnose isključivo na mogućnost njegova preživljavanja. Ženin životni standard u kojemu ona mora reproducirati cijelu obitelj ovisi o visini muževe nadnice te o odnosu snaga između nje i muža.

F)

POD ČIJIM BIČEM RADI ŽENA?

Budući da su, kako smo vidjele, uvjeti kupoprodaje radne snage roba, slobodnog radnika i žene radikalno različiti, različiti su i motivi koji roba, slobodnog radnika i ženu navode na rad.

Dok rob “mora odabrati između... i dobrog bičevanja”, slobodni pak radnik “može izabrati između teškog rada i crkavanja”.²¹ Odnosno, dok “rob radi isključivo pod pritiskom izvanjskog straha, ne zbog vlastite egzis-

tencije koja mu ne pripada, iako mu je *jamčena*, slobodnog radnika pritišću njegove potrebe”.²² Stoga “motiv koji slobodnog čovjeka tjera na rad puno je jači od onog koji tjera roba”.²³

Načelno je u interesu gospodara očuvati život roba u stanju u kojem ga je kupio, odnosno za kakvog je platio neku cijenu. “Robovlasnik”, naglašava Marx, “razumije i više nego dobro da je u njegovom interesu ne oslabiti vlastite robove štedeći na njima hranu”.²⁴

Slobodni radnik, s druge strane, mora svakodnevno osvajati pravo na život jer on pripada samo njemu. On to pravo na život osvaja na jedini način koji mu je dozvoljen – prodajući vlastitu radnu snagu.

Dakle, dok rob radi isključivo gonjen izvanjskim terorem, slobodni je radnik pod pritiskom potreba koje ga tjeraju da organizira svoju borbu tako da osigura vlastito preživljavanje, ali i da se ta borba nastavi u smjeru stjecanja sve većeg životnog standarda.

Marx kaže kako slobodni radnik “uči *dominirati sam sobom, nasuprot robu kojemu treba gospodar*”.²⁵ Budući da je sam svoj gospodar, obrana i podizanje standarda njegova života ovisi o njemu samome. Posljedično, slobodni radnik nema potrebu za “bičevanjem” jer je nužnost zadovoljavanja vlastitih potreba ta koja ga, do određenih granica, prisiljava da se “samo-potiče”, odnosno “samo-disciplinira”.

Što pak ženu tjera da se bračnim ugovorom obveže na rad do kraja svog života? Za razliku od roba koji radi pod pritiskom izvanjskog terora, i za razliku od slobodnog radnika koji radi pod pritiskom vlastitih potreba,

žena radi pod pritiskom vlastite egzistencije. Budući da nije ta koja prima nadnicu, ona ne može težiti zadovoljavanju vlastitih potreba – izuzev onih osnovnih, povezanih s pukim preživljavanjem. Ona može osigurati svoje preživljavanje samo ako reproducira čitavu obitelj. Ta prisila da žena mora raditi u zamjenu za svoje puko preživljavanje mistificirana je od samog početka postojanja radničke obitelji, otprilike od druge polovice 19. stoljeća u zemljama razvijenog kapitalizma, putem jedne specifične ideologije “ljubavi” koju možemo definirati kao romantično-ljubavnu ideologiju.

Od tada se, naime, zadovoljavanje osnovne potrebe za preživljavanjem putem vlastitog rada na zadovoljavanju potreba cijele obitelji, napose muževih, počelo pred očima žene predstavljati kao “ljubav”.

Nužnost zadovoljavanja tuđih potreba kako bi se ostvarilo zadovoljavanje vlastitih mistificirana je pred očima žene kao “ljubav” što je dio jedne specifične ideologije ljubavi koju je kapital ustanovio i reproducira da bi opravdao kućanski rad kao besplatni rad. Za svoje je potrebe možemo kratko definirati kao ideologiju rada kao “rada ljubavi”.²⁶ Prije svega, žena se bračnim ugovorom obvezuje muškarcu pružati “ljubav”, a ne rad. Briga za blagostanje koja se spominje u samom bračnom ugovoru – a vrlo je slično navođena u bračnim ugovorima u svim zemljama razvijenog kapitalizma od druge polovice 19. stoljeća nadalje – predstavlja se kao posljedica i izraz ljubavi, a ne kao precizno definirana radna obaveza koja je primarni sadržaj ugovora. Ta mistifikacija ide tako daleko da se govori o “uzajamnoj” razmjeni ljubavi,

prikrivajući iza te slike ravnopravne razmjene činjenicu da muškarac kupuje ženinu radnu snagu i nju samu kao radnicu.

Dakle, daleko od toga da je u kapitalizmu ljubav “jedna predivna stvar”,²⁷ ona je najteža ideološka mistifikacija usađena u radni odnos kojom se žene navodi da kućanski rad obavljaju bez nadnice.

Kako precizira Silvia Federici: “Kad govorimo o kućanskom radu, važno je prepoznati da ne govorimo o bilo kakvu radu, već govorimo o najvećoj manipulaciji, o najfinije mistificiranom nasilju koje je kapital ikad proizvodio nad jednim dijelom radničke klase”.²⁸

I dalje: “Ne samo da je kućanski rad nametnut ženama, on je pretvoren i u prirodni atribut naših tijela i naše ženske osobnosti, u unutarnji poriv, težnju za koju se pretpostavlja da proizlazi iz dubine naše prirode”²⁹; “... naša ženska uloga je biti neplaćenim, ali sretnim služavkama, te prije svega služavkama *zaljubljenima* u muške radnike, odnosno u one slojeve radničke klase kojima je kapital bio primoran prepustiti najviše društvene moći. Na isti način na koji je Bog stvorio Evu radi Adamova zadovoljstva, tako je kapital stvorio domaćicu da služi muškom radniku fizički, emocionalno i seksualno...”.³⁰

G)

NEKOLIKO NAPOMENA O DUŽNOSTIMA,
VREMENU I PROSTORU OBAVLJANJA KUĆANSKOG
RADA.

Do sad smo raspravljale o specifičnim uvjetima kupoprodaje radne snage žene kao one koja reproducira radnu snagu. Ti uvjeti, kako smo pokazale, radikalno su drugačiji i od onih kupoprodaje roba, kao i od onih kupoprodaje slobodnog radnika. Nakon što je kupoprodaja radne snage žene kao one koja reproducira radnu snagu i time one koja obavlja kućanski rad obavljena, žena nije ni robinja ni samo obična radnica.

Kako bi njezin položaj bio definiran, potrebno je uvesti novi pojam – kućanska radnica.

Ne želeći ovdje ulaziti u svu složenost analize života žene kao kućanske radnice, obratimo pozornost nekim ključnim aspektima kućanskog rada, nužnima za kasnije prepoznavanje mehanizama, odnosno uzroka izbijanja fizičkog nasilja muškarca protiv žene.

Kako bi na vidjelo izašle specifičnosti vremena i dužnosti koje uključuje kućanski rad, ponovno ćemo usporediti roba, radnika i kućansku radnicu, ovog puta s obzirom na prirodu radnog odnosa, odnosno razdoblja nakon kupoprodaje. Jednom kad je kupljen, kako je već rečeno, rob je sa svojom radnom snagom na raspolaganju gospodaru do kraja života. Rob, dakle, ne prodaje svoju radnu snagu, već je zajedno s njom prodan “jednom zauvijek”. Od tog trenutka, razdoblje u kojem će rob biti na raspolaganju gospodaru praktički je cijeli nje-

gov život.³¹ Raspon dužnosti unutar kojih će se odvijati njegov rad vezane su uz rad na plantaži ili, u manjoj mjeri, uz rad u tvornici ili druge specifične poslove. U slučaju robinje, to uključuje i reprodukciju drugih robova. Određen, manji broj robova obavljat će i dužnosti vezane uz vođenje gospodareve kuće. Drugim riječima, u slučaju roba, njegova je radna snaga na raspolaganju gospodaru tijekom cijelog njegova života, od trenutka kupnje do njegove smrti. Međutim, to nema pretjerane važnosti u odnosu na dužnosti koje su strogo određene i ne variraju znatno u različitim razdobljima njegova života. Tip rada je taj, a za većinu robova to je rad na plantaži, koji određuje prirodu samih dužnosti. Recimo i to da se, što se radnog vremena tiče, obavljanje poslova za gospodara odvijalo od jutra do mraka. Robovska je zajednica pak radila “za sebe” “od sumraka do zore”, i na taj je način, u vremenu koje nije morala posvetiti gospodaru, reproducirala vlastiti pojedinačni opstanak kao i opstanak zajednice.³² Naravno da ne želimo time negirati da je radna snaga robova bila dostupna gospodaru i od sumraka do zore, već želimo rasvijetliti podjelu vremena koje je rob mogao posvetiti sebi od vremena koje je posvećeno gospodaru. Takvoj podjeli vremena odgovarala je i podjela prostora u kojima se odvijala proizvodnja za gospodar od onih u kojima se odvijala reprodukcija zajednice robova – s jedne su strane to bila polja, s druge kolibe.

Kako smo već rekly, slobodni radnik svojom radnom snagom raspolaže prodajući je na određeno razdoblje. Takvu vremenskom određenju odgovaraju dužnosti koje radnik mora obaviti u sklopu posla kojime se bavi. S

obzirom na određenost radnog vremena te na jednako tako jasno određene dužnosti koje prema ugovoru mora obavljati, slobodni radnik može u ostatku svog vremena uživati kao u “slobodnom vremenu”. U tom razdoblju on može boraviti u prostorima u potpunosti različitim od prostora u kojemu radi.

Kakav je pak položaj žene kada su radno vrijeme i radne dužnosti u pitanju? Žena brakom prodaje svoju radnu snagu za čitav život, čime dolazi u položaj koji je naizgled različit od položaja slobodnog radnika, a mnogo sličniji položaju roba. Međutim, ako bolje pogledamo, razdoblje “čitavog života” tijekom kojeg su radna snaga i žene i roba naizgled na raspolaganju, bitno se razlikuju. To nas izravno dovodi do razlika u dužnostima, odnosno do specifičnosti samog kućanskog rada. Naime, razdoblje čitavog života roba dobiva značaj u smislu maksimalnog iskorištavanja njegove radne snage, a hoće li on umrijeti ubrzo nakon kupnje ili biti prodan drugom gospodararu nije relevantno, osim što predstavlja gubitak jednog dijela vlasništva. On radi uvijek uz mnogo drugih robova pa ako umre, predstavlja samo jednog roba manje, jedan segment rada manje. Dužnosti koje on obavlja u potpunosti odgovaraju dužnostima koje obavljaju svi drugi robovi. Raspon čitavog života žene kao supruge važan je u kvalitativnom smislu upravo kao “čitav njezin život”. “Čitav”, u svojem kontinuitetu sastavljenom od kraćih razdoblja, od kojih je svaki obilježen, uz gotovo neograničen porast broja relativno definiranih kućanskih poslova, i pojavom nekih posebnih zadataka. “Njezin život” jer, za razliku od roba, žena je

kao kućanska radnica, dakle kao supruga samo jednog muškarca, primorana raditi sama. Nasuprot tome, rob radi s drugim robovima samo za jednog gospodara. Raspon “njezina” života kao kućanske radnice ima stoga važnost u kvalitativnom smislu, jer ako ona umre ili napusti muža ili se želi razvesti, njezina radna snaga ne može se odmah zamijeniti povećanjem opsega rada drugih supruga, jer njih u tom trenutku nema, već ju je samo moguće reintegrirati *ex novo* novim bračnim ugovorom s drugom ženom. Što se dužnosti tiče, kao što sam rekla, položaj žene je drugačiji i od položaja roba i od položaja radnika. Dok su za njih, naime, dužnosti definirane i ograničene, za ženu, zaduženu i za reproduktivni rad, dužnosti su relativno definirane³³ i brojčano neograničene. Sâm kućanski rad, shvaćen kao “rad ljubavi”, ne može biti ništa drugo nego bezgraničan u količini dužnosti. Ako je to bar djelomično točno, onda je istinita i činjenica da će se, kako je već rečeno, u različitim razdobljima ženina života pojavljivati i različite dužnosti. Neke zadatke koje žena obavlja u prvom razdoblju braka neće više moći obavljati u nekom kasnijem razdoblju. Zato se uglavnom mora nastojati prodati u što ranijoj dobi kako bi uspjela obaviti sve osnovne zadaće koje joj pripadaju. Radnik i rob, jednom kad ostare, bit će samo umorniji za obavljanje zadataka koje su obavljali u mladosti. Robinja u životnoj dobi kada više nije plodna neće dokinuti mogućnost reprodukcije robova za svog gospodara jer će to osigurati druge robinje. Nasuprot tome, žena koja brak sklopi nakon menopauze, u potpunosti lišava muža mogućnosti imanja djece. Starija žena koja napušta stari-

jeg muža, prekidajući na neki način brak (*de facto*, rastavom ili razvodom), neće više biti “njegovog osiguranje”³⁴ u ključnom trenutku u kojem on neće dobiti državnu skrb jer je star i neproduktivan.

Kućanski rad kao “rad ljubavi” može dakle predstavljati samo beskonačne dužnosti, kontinuum rada. To za ženu također znači, za razliku od rōba i slobodnog radnika, da razlika između “radnog vremena” i “slobodnog vremena” ne postoji. “Ženin posao nije nikad gotov”, “žena je uvijek u smjeni” – izrazi poput ovih, koje svakodnevno susrećemo, izražavaju svijest žena o činjenici da je “ženino radno vrijeme cijeli njezin život”. Posljedično, za ženu je svako mjesto radno mjesto. Samo kućanstvo, koje je za slobodnog radnika osnovno mjesto u kojem provodi svoje slobodno vrijeme, za ženu je primarno mjesto rada. U kućanstvu u kojem provodi najveći dio svojega života, odnosno svojeg rada, žena tradicionalno nema ni jednu sobu “za sebe”.

II. Fizičko nasilje muškaraca protiv žena

Kao što smo vidjele u prethodnom poglavlju, uvjeti kupoprodaje roba, slobodnog radnika i žene radikalno se razlikuju. Stoga se razlikuju i proizvodni odnosi u kojima žive rob, radnik i kućanska radnica.

Nasilje u robovlasničkom radnom odnosu proizlazi iz činjenice da je sam rob sveden na rōbu kojom gospodar raspolaže bez ikakvih ograničenja, osim onih prirodno inherentnih ljudskom biću kao robi. Kako bi osigurao da će rob raditi, gospodar mora intervenirati izvana, “tretmanom”⁰¹, odnosno specifičnim spojem fizičkog nasilja i paternalizma karakterističnim za robovlasničke odnose. To je fizička prisila koja uključuje sve od bičevanja do raznih oblika brutalnog mučenja. Paternalizam pak kreće od prešutnog priznavanja roba kao “nezakonitog sina” do tapšanja po ramenu koje aludira na udarce, no koje predstavlja minimalan dio cijelog tretmana kojemu je rob podvrgnut.⁰² Tretman rōba je dakle *specifičan*, iz-

ravan ili latentan, oblik nasilja koji gospodar koristi da bi ga natjerao na rad. On može opstajati zbog nasilja robovlasničkog odnosa proizvodnje.

Nasilje unutar odnosa najamnog rada je drugačije utoliko što, budući da je radnik “slobodan”, odnosno sam je svoj vlasnik, ono koincidira s izrabljivanjem. Drugim riječima, ono predstavlja razliku između potrebnog rada i viška rada. Kapitalist u odnosu prema radniku nema potrebu intervenirati izvana ni na koji način pa tako ni posebnim oblicima fizičkog nasilja zato što unutar samog radnog odnosa nadnica “disciplinira” i radnika i njegovu obitelj, i to zahvaljujući osnovnim načelima najamnog odnosa. No isto tako, unutar tog radnog odnosa postoje i elementi “tretmana” koji nisu ekonomske prirode, a kreću se od paternalizma, preko policijskog nadzora u tvornici i izvan nje do mogućnosti otkaza.

Nasilje unutar odnosa kućanskog rada kao neplaćenog rada razlikuje se i od nasilja koje trpi rob i od onog koje trpi radnik. Žena, naime, jest slobodna radnica, ali s obzirom na to da reproducira radnu snagu, ipak nema slobodu prodavati svoju radnu snagu za nadnicu kao ni na određeno vrijeme. Ona svoju radnu snagu prodaje u zamjenu za “uzdržavanje”. Ova velika ograničenja njezinu “oslobođenju” omogućavaju da je nasilje u njezinu radnom odnosu uvjetovano činjenicom da iz nje kao kućanske radnice, u odnosu na radnika, biva iznuđeno puno više rada za mnogo manje od nadnice. Naime, ono što ona dobiva u zamjenu za beskonačan rad – uzdržavanje – samo je jedan dio udjela dobara koje je moguće kupiti muževom nadnicom. Muškarac, dakle, u odnosu

prema ženi ima potrebu, slično kao i robovlasnik, intervenirati izvana, no jednom drugom vrstom “tretmana” koji odgovara drugačijem radnom odnosu kakav postoji između njega i žene, te koji, u ovom slučaju, uključuje sve od uvijek prisutne prijetnje da će ostaviti i nju i djecu do specifičnih oblika fizičkog nasilja. Ti su oblici nasilja drugačiji od onih koje trpi rob jer je i odnos proizvodnje u kojemu žena živi različit od onog u kojemu živi rob. Za tip odnosa proizvodnje u kapitalizmu u kojemu žena živi kao kućanska radnica svakako možemo reći da je nasiljniji od onog u kojemu živi radnik. Drugim riječima, ako je odnos najamnog rada nasilan, kućanski rad kao rad bez nadnice još je nasiljniji u smislu kvantitete i kvalitete. To nasilje kojemu je žena izložena u svom odnosu prema kapitalu puno je šire i dublje od onog koje trpi radnik te je, kako sam rekla, mistificirano putem jedne osobite ideologije ljubavi. Ljubavlju, naime, kapital opravdava monstruožnu količinu rada koji žena mora obavljati u zamjenu za puko preživljavanje – onaj tko voli, bezgranično daje. Također, zbog neograničenosti vremena u kojemu je ženina radna snaga na raspolaganju muškarcu a da zauzvrat ne dobiva “neovisnost” i sigurnost nadnice, kapital ljubavlju opravdava neprekidnu ženinu ovisnost o muškarcu. Takva ovisnost ne postoji ako se na supružnike gleda kao na “dvije duše, ali jedno tijelo”. Na stranu religiozne formule o “jednom tijelu”, koja ipak dobro opisuje negiranje žene kao radnog subjekta unutar odnosa, opstaje opća svijest, donedavno više nego dobro učvršćena, da muškarac nije ženin gospodar te da žena nije njegova radnica zato što su oni

“ljubavnici”, sa svom dvosmislenošću uzajamnog odnosa koju ta definicija sadržava.

Iz činjenice da je odnos proizvodnje u kojem žena kao kućanska radnica živi odnos “rada ljubavi” za muškarca (kao i za njegovu djecu), slijedi, za ženu, dodatno nasilje koje se sastoji od primoranosti da voli svojeg gospodara. Muškarac, naime, kao izravni primatelj i korisnik kućanskog rada, primarni je gospodar žene te je on stoga *glavna karika* u odnosu iskorištavanja između žene i kapitala. Zato je njegova zadaća da izravno disciplinira rad žene. A taj “tretman”, instrument kojim muškarac nameće disciplinu, u velikoj mjeri uključuje fizičko nasilje.

A)

ZAŠTO FIZIČKO NASILJE?

Svaki put kad ženina borba protiv kućanskog rada prekrši “ljubavni ugovor” prema kojem je njezin rad zamjena za uzdržavanje od strane muža, muž kao njezin gospodar ne može joj uskratiti nadnicu budući da ona ne postoji. Ne može je napasti ni smanjivanjem stupnja uzdržavanja jer bi to kompromitiralo mogućnost reprodukcije odnosno preživljavanja i njega samoga i djece. Iz tih istih razloga ne može joj ni “dati otkaz”. Naime, kako smo već rekle, jednostavno reintegrirati ženinu radnu snagu zahtijevalo bi sklapanje novog bračnog ugovora, što generalno govoreći nije uvijek izvedivo u kratkom roku, a niti zajamčeno.

Jedino sredstvo prisile koje stoga preostaje muškarcu jest fizičko nasilje. Pojasnimo to pobliže: muž je kao krajnji korisnik “rada ljubavi”, korisnik hrpe poslova koji za njega moraju biti obavljani “iz ljubavi”, u položaju da ima pravo taj rad poticati. Stoga je on ovlašten neprestano vršiti pritisak koji možemo bez imalo dvojbe definirati kao psihološko nasilje. Svaki put kad je psihološko nasilje bezuspješno, svaki put kad je “ljubavni ugovor” prekršen, on je ovlašten upotrijebiti fizičko nasilje³. On naime “voli suprugu” te ima pravo očekivati da supruga tu ljubav “uzvrati”. Za razliku od nekog drugog gospodara, prema kojemu postoji osviještena klasna mržnja od strane onog koga on iskorištava, muškarca štiti “ljubavni imunitet”. Dapače, on je upravo zbog ljubavi ovlašten koristiti fizičko nasilje protiv žene. On je udara ne zato što ona više ne radi, nego zato što “ga ona ne voli dovoljno”. On ima neosporno pravo na tu ljubav i žena mu je, prema uvjetima samog bračnog ugovora, ne može uskratiti. Kod rada ljubavi se ne može ni smanjiti intenzitet rada ni štrajkati. Ženu koja se usudi to napraviti muž će “s pravom” udariti. Muškarac je, kao izravni korisnik kućanskog rada, u obitelji prije svega *nadzornik* žene kao kućanske radnice. Upravo odnos između njene rada i rada žene definira tu njegovu ulogu. Kao što je još davne 1953. napisala Selma James, “prvi gospodar” kućanice jest “mužev rad. Sve što žena treba raditi, ovisi o poslu kojeg obavlja njezin muž. Koliko muž donese kući, toliko obitelj ima za život. Koliko odjeće treba kupiti ili koliko je treba sašiti, treba li je odnijeti u praonicu ili je prati ručno, živi li se u kući s dovoljno prostora ili u

pretrpanom stanu, o svemu tome odlučuje mužev posao. Muževu radno vrijeme određuje satnicu i način na koji će žena živjeti i koliko će raditi”.⁰⁴ Muž će, dakle, svojim radom diktirati i ženin kućanski rad te, s obzirom na to da je izravni korisnik tog rada, postat će nužno i onaj koji ga nadzire. Dok traje ženina ljubav prema mužu, u smislu da ona jamči “dobrovoljno” obavljanje kućanskog rada, odnosno rada ljubavi, uloga muškarca nadzornika ostaje pritajena. Muškarac uzvraća ženi rad ljubavi dopuštajući joj “s ljubavlju” da živi na osnovi njegove nadnice. Kad se pak žena prema kućanskom radu ne odnosi kao prema radu ljubavi, spremna da ga bezgranično obavlja, već jednostavno kao prema radu kao takvom, kršeći ljubavni ugovor koji drži brak na nogama, tada muškarac otkriva svoje pravo lice onoga koji provodi disciplinu. Tada s “ljubavi” prelazi na fizičko nasilje. S obzirom na to da je muškarac posve samostalan u odlučivanju kada i kako će prema ženi primijeniti fizičko nasilje, on na sebe preuzima ulogu suca. Naime, on će primijeniti fizičko nasilje kao onaj koji prosuđuje je li kućanski rad obavljen dobro ili nije i je li ženina disciplina zadovoljavajuća ili nije. Svaki je muškarac ovlašten sam odlučivati o oblicima i vremenu primjene represivnih mjera protiv žene. No nakon što je presudio i odredio sankciju, njegova će dužnost biti i da je primjeni. Nakon što je izvršio ulogu suca, on će je izravno sankcionirati preuzimajući time i ulogu policajca. Muževa zadaća nadzornika, suca i policajca prema ženi smatrala se donedavna općeprihvaćenim načinom razmišljanja svugdje u svijetu. Čak su i uzrečice, od zapada do istoka, odražavale

taj stav. Od orijentalne “Tuci svoju ženu tri puta na dan čak i ako ne znaš zašto jer ona zna” (kineska uzrečica) do naše “Žene, magarci i orasi traže čvrstu ruku”⁰⁵. I još “Za ženu koja se ljuti potrebna je batina”⁰⁶. S obzirom na broj uzrečica u ovom tonu koje otkrivaju posvemašno slaganje s takvim stavom, uzrečica da se “ženu ne tuče ni svijetom”⁰⁷; jednaka je mistifikacija u formi uzrečice kao i ona da je kućanski rad – rad ljubavi.

Nakon što smo definirale represivne funkcije koje muškarac vrši nad ženom, obratimo sad pozornost na to zašto je u odnosu na specifičnost kućanskog rada, muškarac za kapital i državu “idealni” nadzornik kućanskog rada a time i represije nad ženom kao kućanskom radnicom.

Prvi razlog treba prepoznati u činjenici da kućanski rad kao rad ljubavi uključuje neke specifične dužnosti, odnosno dužnosti afektivne, psihološke i seksualne reprodukcije, koje bi za kapital bilo nemoguće ekstrahirati bez agenta represije kakav je muž. Budući da se radi o dužnostima na koje je inače nemoguće pretendirati, samo je muž, kao ženin partner u ljubavnom ugovoru, ovlašten prizvati ženu na radnu dužnost da ga voli. Kapitalu bi bilo nemoguće iznuditi te dužnosti pravno-policijskim nadzorom odgovarajućih organa vlasti.

Onđe gdje ženino odbijanje kućanskog rada kao rada ljubavi, a posebno ovakvih dužnosti, postaje “zabrinjavajuće” za stabilnost same obitelji, država se nastoji uplesti. No zbog toga što se takve dužnosti ne nameću pravno-policijskim nadzorom, država je morala posegnuti za drugim, puno skupljim metodama koje uk-

ljučuju to da se neke od mehanizama kontrole povjeri plaćenim agentima, ponajprije drugim ženama. U Sjedinjenim Američkim Državama znakovito je bilo uvođenje "Title 20"^{o8} (proširenje *Social Security Acta*), za područje socijalne skrbi koji uključuje pomoć u kući za starije osobe, supružnike i djecu u onim slučajevima u kojima nema žene koja bi je pružila.

Iz perspektive države, prvi je problem ovakvih rješenja upravo njihova ogromna cijena; iz perspektive korisnika podrške, osim same kvalitete tih servisa, to je prevelika razina ucjene i kontrole koju plaćaju. Drugi niz problema proizlazi iz činjenice da kućanski rad, u svojoj složenosti, nije samo jedan kontinuum rada, već je, kao rad kojeg obavlja jedna žena kao supruga jednog muža, atomiziran u kućanstvima. K tome, zbog vremenskog protezanja i atomizacije kućanskog rada, muž koji je prisutan u svakom kućanstvu te ima specifični položaj u odnosu na ženu, idealni je i jedini agent koji njome može upravljati i disciplinirati je. Također, iz istog bi razloga za kapital bilo nemoguće iznuđivati takav rad putem uobičajenih državnih organa represije. Bili bi potrebni milijuni policajaca i svaki od njih bio bi zadužen neprestano održavati disciplinu. U tom je smislu, vezano uz žensko odbijanje dužnosti, država, u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o zemlji, također pokušala osposobiti agente koji će djelovati na terenu. Ti agenti, kako sam spomenula ranije, nemaju ulogu policajaca u odnosu na ženu. Radi se o ulozi koja se zbog tih specifičnih dužnosti ne može dodijeliti nikome doli mužu (i u određenoj mjeri, drugim muškarcima u obitelji), pa su ti agenti stoga za-

mjenici koji sami obavljaju te dužnosti. Ne samo da je cijena toga previsoka za državu, nego nije lako ni pronaći osobe koje bi, iako za to plaćene, bile spremne obavljati takve zadatke. Briga o drugima, naime, kada nije podržana ideologijom ljubavi, predstavlja izrazito težak posao. Prvenstveno stoga što se vrlo teško distancirati od objekta svog rada. Konflikt između pružatelja i primatelja skrbi posljednjih je godina sve izrazitiji. Države poput SAD-a pokušale su ga riješiti riješiti mjerama socijalne skrbi, no problem su samo pogoršale i produbile. Radnici koji bi zamijenili ženu vojska su ljudi koju nije lako mobilizirati.^{o9} S druge strane, figura muža je ne samo jednostavnija nego i "idealna" jer je on svakodnevno, čak i noću, fizički prisutan u svakoj kući pa stoga može neprekidno i na više strana obavljati nadzor, što najbolje odgovara rascjepkanosti kućanskog rada.

Sve uloge koje muž kao sudac i policajac obavlja u odnosu na ženin rad jamče kapitalu ekstrakciju kućanskog rada. Ali to je samo jedna strana medalje. Druga, jednako važna, sastoji se od činjenice da kapital, delegirajući muškarcu te funkcije u odnosu na ženu, štiti sebe od klasnog nasilja. Naime, fizičko nasilje koje muškarac vrši protiv žene, odnosno nasilje vezano uz obavljanje njegovih uloga, predstavlja s jedne strane jednostavan ispušni ventil koji je muškarcu potreban jer je nasilju svakodnevno izložen unutar svojeg radnog odnosa, dok s druge strane ono funkcionira kao teror usmjeren protiv ženske borbe protiv kućanskog rada. Sve u svemu, ljubavno-terorističkim odnosom koji je izgradio između muškarca i žene, kapital neprestano nastoji muško na-

silje protiv kapitala preusmjeriti prema borbi za ženska prava. To je klin koji neprestano produbljuje stratifikaciju moći unutar klase.

B1)

SPECIFIČNI OBLICI FIZIČKOG NASILJA

Analizirajmo sad koji su to specifični oblici fizičkog nasilja muškarca protiv žene.

Valja odmah naglasiti da se raspon toga nasilja proteže od šamara do ubojstva. Ali generalno gledajući, najčešći oblik je premlaćivanje. Šamar je prva karika lanca nasilja koja ženama daje na znanje da je muškarac sposoban otići “do kraja”. To je upozorenje na mogućnost rasplamsavanja nasilja što uključuje i ubojstvo. Žena to predosjeća. I samo potiskivanjem vlastitog nasilja ona sprječava da se muškarčevo nasilje još više razbukta. Dakle, upravo ženina samokontrola ograničava premlaćivanje kao uobičajen oblik fizičkog nasilja koji služi kao muškarčev instrument discipliniranja. Zbog toga je muževno premlaćivanje žene različito od roditeljskih batina što ih dobivaju djeca. Naime, fizičko nasilje roditelja nad djecom počinje s batinama te tu, barem u većini slučajeva¹⁰, i prestaje. Za djecu uglavnom ne postoji smrtna opasnost; drugim riječima, nije namjera roditeljskih udaraca da ih upozore na mogućnost da se nasilje može razbuktati do te mjere da ih može ubiti. To je zato što ne postoji neka određena količina rada koju djeca moraju obaviti za roditelje. Dapače, roditeljsko nasilje na-

stoji spriječiti da djeca roditeljima daju više posla nego što oni mogu podnijeti. Osim toga, to nasilje služi da privikne djecu na disciplinu kakva će se od njih zahtijevati jednom kad budu radili. Naravno, činjenica da je nasilje koje trpe djeca blaže od onog kojeg trpi žena od strane muža ovisi i o manjoj fizičkoj snazi djece da joj se odupru.

Ono što je zajedničko batinama koje žena dobiva od muža a djeca od roditelja jest ideološko polazište za njihovu opravdanost. Naime, i žena u odnosu na muža i dijete u odnosu na roditelje se smatraju “maloljetnima” u smislu da se za oboje, iako na različite načine, smatra da nemaju sposobnost rasuđivanja. Ono što ih čini “maloljetnima” jest njihova manja politička moć. Stoga, ono što žena i djeca “ne mogu shvatiti” razumom, shvatit će valjda masnicama. Gdje mrkva ne pomaže, stiže batina.

Muževljeve ili roditeljske korektivne mjere u odnosu na “maloljetnike” do te se mjere smatraju legitimnima da se nasilje protiv žena i djece čak i ne smatra nasiljem. Dapače, od muškarca se očekuje da kao glava obitelji i onaj koji je “odgovoran” za maloljetne održava red, ako je potrebno, i batinama. Čak i iz perspektive specifičnih oblika fizičkog nasilja, položaj roba koji smo ranije usporedile s položajem žene s obzirom na uvjete kupoprodaje radne snage, bitno je drugačiji.

Ako su žena i djeca zbog manje političke moći smatrani maloljetnima te kao takvi trpe specifičan oblik fizičkog nasilja odnosno premlaćivanje, rob se, s druge strane, upravo zbog drugačijeg proizvodnog odnosa u kojem živi, smatra još manjim od maloljetnika. Rob, na-

ime, budući da je i sam roba, vrijedi koliko i životinja, i kao takav prisiljen je raditi ili biti kažnjen. Bičevanje je najuobičajeniji oblik fizičkog nasilja kojeg trpe robovi. "Bičevanje je", kaže Rawick, "bilo dio cjelokupne robovlasničke društvene strukture".¹¹ Bič udara roba, s distancom koju on predstavlja u odnosu na gospodara a koju produbljuje i činjenica da se njime u praksi služi nadzornik robova. Između gospodara i roba nema izravna fizičkog kontakta. Kod obiteljskog nasilja protiv žene i djece, s druge strane, taj je fizički kontakt izravan i upućuje na manje vrijedan položaj onih koji su mu izloženi, ne degradirajući istovremeno onoga koji to nasilje primjenjuje.

Ponovimo: šamar je u odnosu muža i žene upozorenje da muževno nasilje može biti snažnije. Samo ženinim potiskivanjem reakcije ono može biti izbjegnuto. Granica tog nasilja – koje ide i do ubojstva – stvorena je jer je žena *neophodna* za reprodukciju muškarca i njegove djece. Gubitak žene značio bi gubitak nečeg, ili nekog, što je muškarac kupio i što ne bi bilo ni lako ili uopće moguće zamijeniti u kratkom roku. Gubitak žene puno je gori od gubitka roba. S obzirom na dva potpuno različita tipa kupoprodaje roba i kućanske radnice, oni ne samo da su primorani obavljati drugačije poslove već je i nasilje u njihovim poslovnim odnosima s gospodarom ili mužem drugačije. Iz toga proizlazi da se mužu ne isplati ubiti ženu; što se roba tiče, njegovo ubojstvo, iako se ni gospodar ne isplati, nije toliko važno. Samo jedna žena kao supruga radi za jednog muškarca kao muža. Ubiti ženu za muža znači odustati od reprodukcije. Budući

da muškarcu ubojstvo nije isplativo, odabire ga samo u "ekstremnim slučajevima". Ta je krajnja mjera, dakako, u potpunosti arbitrarna budući da proizlazi izravno iz položaja moći muža u odnosu na ženu.¹²

Iz robovlasničkog odnosa, s druge strane, proizlazi da ubojstvo roba nije "ekstremni slučaj" već je rezultat niza slučajeva koji se generički mogu opisati kao epizode u kojima je ponašanje roba bilo "loš primjer" drugim robovima, a jedina granica koju njegovo ubojstvo predstavlja za gospodara jest da će time izgubiti jedan dio imovine. Ali takav gubitak neće sam po sebi presuditi kontinuitetu posla jer rob uvijek radi s drugim robovima pa će to biti samo dvije ruke manje među stotinama njih. A ponad svega, neće ih biti teško nadomjestiti novima.

Razlike u prirodi radnih odnosa u kojima žive žena i rob ogleđa se i u različitim mogućnostima da budu lišeni života. I ne samo to. Razlike u nasilju u radnom odnosu žene kao kućanske radnice i radnom odnosu roba razlogom su *razlika u oblicima* u kojima se fizičko nasilje muškarca protiv žene i gospodara nad robom manifestira u trenutku ubojstva kao vrhunca napada. S obzirom na to da je nasilje unutar robovlasničkog odnosa snažnije, ubojstva robova manifestiraju se na mnogo brutalnije načine nego ubojstva žena kao supruga. C.L.R. James daje dojmljiv opis haičanskog društva prije pobjedonosne revolucije robova: "Sakaćenje je bilo stalno na dnevnom redu, sakaćenje udova, ušiju, a ponekad i intimnih dijelova tijela kako bi se crnce lišilo jedinog užitka u kojemu su mogli uživati besplatno. Gospodari su na ruke,

dlanove i ramena lijevali kipući tekući vosak, polijevali su ih po glavi kipućom kaninom melasom, žive su ih spaljivali, pekli su ih na laganoj vatri, punili su ih barutom i onda ih zapalili šibicom kako bi eksplodirali; zakapali su ih do vrata i onda posipali glavu šećerom kako bi ih proždrla muhe; vezivali su ih za mravinjake i osinjake; tjerali ih da jedu vlastiti izmet, da piju vlastiti urin, ližu slinu drugih robova. Postoji priča o jednom kolonizatoru koji bi se u trenucima srdžbe okomio na svoje robove zabijajući zube u njihovo meso”.¹³

Ali ubojstva robova nisu samo *brutalna pojava*, ona su i *javna činjenica*. I to zato što moraju služiti kao upozorenje svima ostalima. Svi moraju dobro upamtiti ono što vide kako bi točno znali što im se svakoga dana može dogoditi. Kako bi se tako nasilan odnos kao što je onaj između gospodara i roba kao osobe svedene na robu održao, ondje gdje latentno nasilje paternalističkog odnosa ne funkcionira ili ga uopće nema, nužna je upotreba fizičkog nasilja koje mora odmah doseći razinu terora. Samo brutalnim fizičkim nasiljem koje ide od svakodnevnog kažnjavanja (gdje se osim bičevanja koriste razni oblici mučenja) do ubojstva (za koje smo u prethodnom dijelu vidjele na koji se način događa) može se održati takav tip kontrole nad radom.

Žena je najčešće, kao supruga i kućanska radnica, ubijena ubodima nožem ili vatrenim oružjem ili otrovana. Ne nedostaje, naravno, i brutalnih ubojstava žena. Žene koje su spaljene, osakaćene, do smrti mučene na razne načine. Ali smrt koju muž zadaje ženi u pravilu se događa po “kratkim postupku”, nožem, vatrenim oruž-

jem i otrovom. To što se u slučaju žena, za razliku od robova, ubojstva ne događaju javno, već uglavnom unutar četiri zida kuće, ne znači da se njima nema namjera “dati primjer”. Ovdje se primjer drugim ženama daje neizravno – one neće “svjedočiti” ubojstvu nego samo saznati vijest. Ubojstvo je neposlušne žene koja više ne radi ili ne sluša ili ne radi dovoljno za muškarca nadzornika-suca-policajca ipak ekstremna kazna, no istovremeno i upozorenje svima drugima, što je svrha koju je svaka kazna oduvijek imala.

B2)

SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE

U raspravu o fizičkom nasilju valja posebno uključiti analizu seksualnog nasilja koje žene trpe u braku. Naime, upravo iz ženina bračnog položaja u odnosu na seksualnost proizlazi i specifičan seksualni karakter fizičkog nasilja koje žene masovno doživljavaju, unutar i izvan braka. Središnja uloga koju ženine seksualne dužnosti imaju u braku i čelična disciplina koju je kapital nametnuo seksualnom radu proizlaze iz činjenice da upravo putem tog rada kapital osigurava reprodukciju radne snage. Budući da se unutar kapitalizma reprodukcija radne snage događa unutar obitelji, tim radom kapital osigurava i reprodukciju obitelji. Ženino vođenje ljubavi je dakle kućanski rad jer služi ili reprodukciji nove radne snage ili fizičkoj i psihološkoj reprodukciji muškaraca pružanjem seksualnog olakšanja. To je zato što

je žena s muškarcem, točnije kao žena s mužem, u radnom odnosu, pa su dakle *sve žene sa svim muškarcima* u radnom odnosu. Ona je njegova žena budući da je *njegova kućanska radnica*. I u trenutku u kojem vodi ljubav, ona nipošto ne može pobjeći iz tog odnosa pretvarajući se u “slobodno zaljublvenu” u odnosu “slobodne razmjene ljubavi”. Kućanski rad nema ni radno vrijeme ni blagdana. Ženom se biva u svako doba dana i noći, svakoga dana. Ne može se dakle razmišljati o vođenju ljubavi “nakon” završetka radnog dana ili nakon što je u petak navečer “gotov radni tjedan”. *Utoliko što vođenje ljubavi ima središnju ulogu u radu koji žena mora besplatno obavljati za muškarca, to je manje riječ o ljubavi. Voditi ljubav, dakle, kućanski je rad*. I kao takav je za ženu nužno obilježen *nasiljem* kao što su to svi radni odnosi. Čak i s najnježnijim mužem, uvijek će, bez obzira na sve, to biti iskustvo nasilja.

Nije slučajno da to nije iznimka koja potvrđuje pravilo, osim ako se ono “zašto si toliko ozbiljna, draga?” ne shvati kao stvarna briga za ženu izvan jedne čisto utilitarne dimenzije. Koji se gospodar ikad brinuo o dobrobiti svojih radnika izvan okvira osiguravanja nastavka proizvodnje?

Govoriti dakle o “pristanku” na seksualni odnos apsurdno je kao i govoriti o pristanku radnika na rad u tvornici. Pitanje nalazi li se žena svjesno unutar seksualnog odnosa pogrešno je postavljen problem. Žena u braku, kako smo rekle, nema istu “slobodu i nužnost” koje ima slobodni radnik da nadnicom zadovolji svoje

potrebe. Žena, već smo naglasile, prodaje svoju radnu snagu u zamjenu za preživljavanje.

Iz središnje uloge koju seksualne dužnosti imaju u braku proizlazi da žena, *kako bi postala supruga, mora obavljati te dužnosti* kao prioritete i nužne u odnosu na ostale dužnosti jer u suprotnom ne ostvaruje uvijete koji su potrebni da bi joj muškarac jamčio preživljavanje putem svoje nadnice, odnosno da bi je pristao “uzdržavati”. Obavljanje seksualnih dužnosti kvalificira ženu kao suprugu i razlikuje je od ostalih žena te obitelji. Obavezujući karakter seksualnih dužnosti osigurava joj dio muškarčeve nadnice. Unutar sfere seksualnih dužnosti, dakle, koje su središnja i isključiva dužnost supruge, u braku se i samo *ženino tijelo* stavlja na raspolaganje muškarcu, te time radni odnos doseže vrhunac nasilja te se može reći da je nalik onome u robovlasničkom odnosu. Rob je sa svojom radnom snagom rōba dok je žena u seksualnom odnosu na raspolaganju mužu-gospodaru cijelom svojom osobom. Prisiljena je i tjelesno voljeti svojeg gospodara.

Iz činjenice što prisila na obavljanje seksualnih dužnosti predstavlja vrhunac nasilja u ženinu radnom odnosu, jer se u tom trenutku mora u potpunosti staviti na raspolaganje muškarcu, te da je istovremeno to njezina središnja i neizbježna dužnost, proizlazi uvođenje čelične discipline kako bi se obavljanje tih dužnosti provodilo pod svaku cijenu, te, u većoj mjeri nego kod drugih dužnosti, održavanje te discipline fizičkim nasiljem, i to specifično seksualnim nasiljem od strane muškarca.

Ne vjerujemo da postoje sumnje oko toga koliko je ta disciplina čvrsta. I dalje govorimo o povijesti radničke obitelji u zemljama razvijenog kapitalizma od otprilike druge polovice 19. stoljeća nadalje. Ali ako se želimo preciznije referirati na stanje u Italiji, valja se prisjetiti predbračne nevinosti koja se još donedavno obavezno zahtijevala od žene (dok je za muškarca bilo poželjno da stekne “svoja iskustva”), apsolutne bračne vjernosti (naravno, samo za ženu), blagih kazni koje su tim kodeksom bile namijene muževima, očevima i braći kako bi mogli presuditi suprugama, kćerima i sestrama ako im je čast¹⁴ bila povrijeđena. Toliko o tome samo ako se zadržimo u vlastitoj zemlji. Žene su takvo složeno stanje počele mijenjati s mukom i uz visoku cijenu.

Zadržat ćemo se posebno na seksualnom nasilju kao instrumentu provođenja discipline – najnasilnije discipline kao sredstva očuvanja najnasilnije obaveze. *Ali, kao što ni kućanski rad, a pogotovo seksualne dužnosti, nisu bili smatrani niti se danas smatraju radom, tako ni seksualno nasilje muškarca protiv žene radi iznuđivanja seksualnog rada u bračnom odnosu nije nikad smatrano nasiljem i nije nikad smatrano silovanjem.*¹⁵ Budući da od obitelji, dok god ona postoji, bilo da je u krizi ili osuvremenjena, nitko ne može pobjeći, ženama nije dovoljno ne udati se kako bi izbjegle teret kućanskog rada i kako ne bi, prije svega, bile supruge u odnosu na muškarce. Seksualni odnos između muškarca i žene uvijek je nužno i kućanski rad. I zato je po sebi nasilan i na razini cijelog društva, kako unutar tako i izvan braka, učestalo iznuđivan fizičkim nasiljem.

Sav kućanski rad, ali pogotovo seksualna dužnost kao najnasilnija, ima iza sebe dugu povijest ženskoga obijanja.¹⁶ Posljedično, ima i dugu povijest različitih “reakcija” od strane muškaraca. *Svaki muž upotrebljava protiv žene seksualno nasilje.* Unutar braka, muškarac izravno ili neizravno poseže za nasiljem gotovo uvijek kad primorava ženu na seksualne odnose kada ona to ne želi, kad traži od nje da radi stvari koje ona ne želi jer joj ne pružaju užitak ili kad joj nameće način vođenja ljubavi koji je za nju, kako kažu same žene, poput žličice ricinusoovog ulja. Ipak, takvo se ponašanje muškaraca općenito ne smatra seksualnim nasiljem protiv žene. Muškarcu je otvoreno dozvoljeno u bračnom odnosu upotrebljavati seksualno nasilje jer kao muž ima formalno pravo, na temelju bračnog ugovora, uživati ženinu seksualnu dostupnost, odnosno ima pravo uživati u toj specifičnoj dužnosti koju uključuje kućanski rad. Čak i zakonska odredba, vrlo slična u svim zemljama razvijenog kapitalizma, ukazuje na primarnu važnost tog prava u odnosu na druga prava koja muškarac stječe brakom. Naime, prema zakonu, bračni ugovor je “ugovoren, ali ne i konzumiran” pa dakle sporan dok god žena ne izvrši svoju seksualnu dužnost, čak i ako je izvršila sve ostale dužnosti koje uključuje kućanski rad.

III.

Silovanje i incest

Iz onog što smo u prethodnom dijelu rekle o seksualnom odnosu između muža i žene proizlazi to da je silovanje u braku primarni oblik silovanja. Ono se kreće od slučajeva u kojima bi neki rekli da je pristanak žene postojao do slučajeva u kojima reći da je ženin pristanak postojao znači pretpostavljati, prema uvjerenju koje su stvorili muškarci, da “kad žena kaže ne zapravo misli da”.

Razmotrimo sad поближе mehanizme i uzroke silovanja u njegovoj trenutačno prihvaćenoj definiciji kao seksualnog nasilja protiv žena koje nisu silovateljeva supruga ili druge žene njegove obitelji.

Vidjele smo da je u braku muškarac prešutno ovlašten seksualno zlostavljati ženu jer je, od svih dužnosti koje žena mora obavljati, upravo ta temeljna. Ali iz kojih razloga muškarac koji zlostavlja ženu, čak i izvan braka, provodi zapravo seksualno nasilje? Započnimo opažanjem da je muškarac koji počini silovanje u svijesti žena “komplementaran” muškarcu koji seksualno zlostavlja u braku. Znakovito je da su na sudskim postupcima za si-

lovanje u koje je feministički pokret bio politički uključen, žene u sudnici ignorirale tužene silovatelje prisutne u sudnici. Takvi politizirani sudski procesi bili su ključni za političko organiziranje koje bi ženama dalo moć da se rasplamsavanje takva nasilja u korijenu sasiječe. Ipak, daleko od toga da su žene na okrivljenike gledale kao na “čudovišta”. Sve su žene znale da ne postoje “čudovišta i oni koji to nisu”, nego da su svi muškarci donekle čudovišta upravo zbog njihova odnosa prema ženama koji je stvorio kapital – zbog odnosa kućanskog rada. Uzmi mo ponovo u obzir taj odnos kako bismo shvatile razloge zašto je muško seksualno nasilje masovno prisutno i izvan braka, pojašnjavajući pritom i neke aspekte uvjeta u kojima se izvršavaju seksualne dužnosti. Time što je kapital obavezu izvršavanja seksualnih dužnosti dodijelio ženi i to isključivo njoj, muškarcu je zajamčena, ali i ograničena, mogućnost iznuđivanja besplatnog seksualnog rada unutar obitelji, iako mu je za iznuđivanje ostalih poslova kućanskog rada dozvoljen određen “manevarski prostor”. Za pripremu hrane, pranje rublja i slične poslova muž može računati na ženu, kći i majku, ali za besplatno pružanje seksualnog olakšanja može računati samo na ženu. Dapače, njegova uloga muža temelji se prije svega na činjenici da je on isključivi legitimni korisnik seksualnih dužnosti žene te da joj u zamjenu za njih jamči preživljavanje. Radi ostvarivanja tih usluga izvan onoga što mu žena jamči, morat će uzeti u obzir svoju nadnicu te samodisciplinirati svoju seksualnost u skladu s njom. Zbog te specifično kapitalističke discipline nad seksualnim radom koja muškarcu oduzima ostale

žene iz obitelji (koje nisu njegova supruga), on više riskira da se ta dužnost njegove reprodukcije neće obaviti nego što riskira s ostalim dužnostima. Stoga će nastojati u braku prema ženi neprestano koristiti “čvrstu ruku”, ali će istovremeno tražiti te usluge i izvan braka. Mogućnost da mužu budu uskraćene seksualne dužnosti “smanjila” se posljednjih godina prvenstveno iz dva razloga. Prvi je taj što su zahvaljujući pojavi feminističkog pokreta žene unutar obitelji stekle veću moć pregovaranja o uvjetima izvršavanja kućanskog rada. Seksualna dužnost među prvima je dovedena u pitanje. Pojavom pokreta proširila se pobuna žena protiv ideje da se život sastoji samo od rada. To se prije svega odnosi na zahtjeve za drastičnim smanjivanjem obima kućanskog rada, ali i na zahtjev žena da seksualnost ne bude rad i da ne bude samo u funkciji seksualnog olakšanja za muškarce. Proširili su se zahtjevi za pravom na seksualnost kao užitak i to nadasve kao vlastiti užitak. Lezbijski pokret svakako je bio odlučujući element borbe. Žene, udane ili neudane, sve su više stjecale moć da odbiju muškarca, odaberu drugog seksualnog partnera ili budu sa ženom. Ovaj je posljednji izbor bio najjači napad na heteroseksualnost kao religiju⁰¹ koju je nametnuo kapitalizam te je doveo u pitanje obavezan odnos s muškarcem i njegovim nasiljem kao jedini način ostvarivanja bilo kakvog seksualnog užitka. Ta je sveobuhvatna moć muškarcima postavila prvu prepreku k lakom ostvarivanju svojeg seksualnog užitka. “Lakom” u smislu ostvarivanja užitka na račun žene.

Drugi aspekt tog rasta ženske moći i druga prepreka za muškarce bilo je omasovljenje⁰² i poskupljivanje rada prostitutki. Ne samo da se sve veći broj žena odlučio baviti prostitucijom već sve više njih podiže cijenu i pregovara o uvjetima rada.

Muški odgovor na sve to bilo je povećanje broja silovanja.⁰³ U onoj mjeri u kojoj je manja mogućnost da seksualne dužnosti ispuni supruga (ili partnerica), da druge žene u obitelji budu silovane te da je moguće dobiti seksualne usluge prostitutki po niskoj cijeni jer je moć žena porasla, u tolikoj će mjeri muškarac nastojati osigurati ispunjavanje seksualnih dužnosti silovanjem žena izvan obitelji. U tom smislu, silovanje bi se moglo definirati kao *krađu kućanskog rada*. To je krađa kojom, onaj koji je vrši, razbija organizaciju kućanskog rada i time ugrožava reprodukciju te obitelji. Ali teroristički čin silovanja ima tendenciju ne samo da osigura besplatno ispunjavanje seksualne dužnosti, nego i da bude upozorenje nediscipliniranoj i buntovnoj ženi na to što neprekidno riskira ako odbija disciplinu i obiteljski rad, ako ne prihvaća biti “pod zaštitom” jednog muškarca.

To je funkcija silovanja. Bez sumnje, u mjeri u kojoj je seksualna dužnost ne samo središnja dužnost unutar kućanskog rada te dužnost na osnovi koje su žene kao supruge uspjele ostvariti zajamčeno preživljavanje, ili pak kao prostitutke ostvariti cijenu koja sve više raste, u istoj je mjeri silovanje od strane muškarca najbrutalniji napad na uvjete ženskog rada reprodukcije radne snage. Ako je seksualni rad za ženu uvijek nasilan, te često discipliniran fizičkim nasiljem i u slučaju supruge i

u slučaju prostitutke, silovanje predstavlja najvišu točku nasilja jer ono za ženu znači prisilan rad u zamjenu za koji ne dobiva ništa. Ženi je doslovno otuđen posao. Ponovimo, to je brutalan napad bilo za udanu ženu bilo za prostitutku. Ali, mogle bismo se upitati ukazuje li povećanje broja silovanja na to da, unatoč povećanju moći žena unutar i izvan obitelji, one i dalje ostaju bespomoćne pred rasplamsavanjem najsnažnijeg muškog nasilja protiv njih, kakvo je silovanje? Prema nama ne. Osnovna razlika koju treba uočiti između perioda do pojave pokreta i danas počiva u tome što muškarci danas ne mogu bezbrižno silovati žene s kojima su u nekoj vrsti obiteljskog ili radnog odnosa, nego se radi silovanja moraju organizirati u grupe ili naoružati.⁶⁴ A to je zato što ih žene sad prijavljuju i brane se silom. Jedan jedini nenaoružani muškarac se ne može više nadati da će tako lako uspjeti jer žene snažno uzvraćaju, a u nemalom broju slučajeva i ubijaju svoje napadače.⁶⁵

Kada se silovanje događa unutar obitelji, govorimo o incestu. I incest je *krađa* kućanskog rada. *Incest razbija organizaciju i podjelu kućanskog rada unutar obitelji na više mjesta*. Muškarac koji počini incest s kćerkom istovremeno prekida odnos kućanskog rada koji postoji između njega i žene te između njega i kćerke, pa time razbija disciplinu i podjelu kućanskog rada na dva mjesta. Osim toga, upravo zato što se događa unutar obitelji i sa ženama koje su i onako primorane raditi za tog muškarca i koje taj muškarac izravno nadzire, vjerojatno je da će se incest *ponoviti s istim ženama* i to s onima koje su *ucijenjenije* da ne pružaju otpor. U specifičnom, i

ujedno najčešćem slučaju, a to je incestuozni odnos oca s kćerkom, ucjena je izrazito jaka jer o ocu ovisi kćerkino preživljavanje. Time što ženama u obitelji koje je nisu primorane obavljati on pridaje seksualnu dužnost, *incest izravno unutar obitelji razbija organizaciju i podjelu kućanskog rada na kojoj se temelje različite uloge supruge, majke, kćeri i sestre*.

Ponovile smo u više navrata kako samo supruga mora obavljati seksualne dužnosti unutar obitelji. Svaka ženska uloga u obitelji, uloga supruge, majke, kćeri, sestre, temelji se na određenoj kvantiteti i kvaliteti kućanskog rada kojeg one moraju obavljati. Kućanski rad na kojemu se temelji uloga "supruge" kvalitativno se razlikuje od dužnosti svih ostalih žena u obitelji time što uključuje seksualne dužnosti. Supruga ne samo da mora obavljati najveću količinu kućanskog rada nužnog za reprodukciju obitelji, već je posebno primorana obavljati i seksualne dužnosti za muškarca. Sestra bratu to ne mora pružiti, isto kao što se od nje zahtijeva znatno manja količina kućanskog rada od one koju muž zahtijeva od žene i one koju djeca zahtijevaju od majke. Nema potrebe da se duže zadržavamo na raspravi oko osnova ženskih uloga unutar obitelji i različitih kvantiteta i kvaliteta kućanskog rada budući da su one u svojim osnovnim postavkama već odavno jasno opisane.⁶⁶ Ponovimo ipak da se kod takve podjele rada, incestuozni odnos oca i kćeri ili sina i majke predstavlja kao krađa njihova kućanskog rada. Za kćeri ili majke riječ je jednostavno o prisilnom radu za koji ne dobivaju ništa zauzvat. Incestom se naime ne razmjenjuje ništa više od muževa

uzdržavanja majke i očeva uzdržavanja kćeri na koje one ionako imaju pravo, a da se od njih ne očekuje obavljanje seksualnog rada za sina ili za oca.

Kako sam ranije nagovijestila, postoji tendencija značajnog opadanja broja incesta u svim zemljama, a značajan se pad broja dogodio posljednjih godina i u Italiji i to upravo zahvaljujući moći koje su žene stekle pojavom pokreta. Posljedično se i odnos žena prema toj pojavi promijenio. Dok su to ranije skrivale kao obiteljsku sramotu čije im iznošenje u javnost zasigurno ne bi pomoglo, danas incestuozne odnose javno prijavljuju i pokreću borbu protiv incesta te sve više koriste pravosudni sustav.⁰⁷

IV. Odnos države prema fizičkom nasilju muškaraca protiv žena

A)

POTICANJE KROZ NEUTRALIZACIJU SVOJEG REPRESIVNOG APARATA.

Odnos države prema nasilju protiv žena proizlazi iz njezine uloge u organizaciji rada unutar obitelji. *Država je ta koja jamči nasilje inherentno kapitalističkom iskorištavanju žena*, budući da organizira obitelj na osnovi ženskog neplaćenog rada. Država ženama unutar obitelji namjenjuje položaj radnica bez nadnice i kodificira to bračnim ugovorom. Time čini legitimnima nejednake materijalne uvjete života i nejednaku moć muškaraca i žena unutar obitelji i na razini društva. Budući da se takav odnos ne može održati na onom obliku ponašanja koje neprestano nastoji dovesti do ruba nasilja ili da zaista uključuje

muško fizičko nasilje, država mora preuzeti zadaću da svojim represivnim aparatom održava takvo stanje stvari te da stvori jednu ideološku orkestraciju koja bi takvo stanje podržavala. Ona dakle mora posebno podržavati, i opravdavati, fizičko nasilje muškaraca protiv žena.

Prvu stvar koju valja uočiti jest da država u odnosu prema muškom nasilju protiv žena praktički neutralizira svoj represivni aparat i gotovo bezuvjetno osigurava da muškarci koji zlostavljaju žene *prođu nekažnjeno*. Niti policija intervenira, niti sudstvo donosi presude. Paradoksalno slijepa na tu vrstu nasilja i spora u intervencijama, država daje gotovo potpune ovlasti muškarcima da masovno zlostavljaju žene. Svaki si muškarac može dozvoliti da vrijeđa, ucjenjuje, zlostavlja i tuče vlastitu ženu i kćer s gotovo potpunom sigurnošću da mu policija neće pokucati na vrata da ga u tome spriječi, niti će ga državni aparat poslije progoniti zbog “fizičke i moralne štete” koju je ženi prouzročio svojim nasiljem. Svaki si muškarac može dozvoliti seksualno zlostavljanje vlastite žene a da mu na pamet ne padne da bi zbog toga mogao imati posla sa zakonom ili da će biti optužen za silovanje. Ono što država obično prepoznaje kao nasilje nad osobama, kao povredu njihova tjelesnog i moralnog integriteta (samo su ucjene i prijetnje, čak i bez fizičkog zlostavljanja, dovoljne da svaki ugovor učine nevažećim), zauzima posve drugačiji stav kada se radi o nasilju protiv žena, unutar četiri zida, u ime obiteljskih vrijednosti, odnosno radi zaštite postojeće organizacije rada u obitelji.

Kada je zbog ženske borbe i sve većeg broja ženskih prijava policiji država postala primorana intervenirati u njihovu obranu (od silovatelja, silovatelja kćeri, muževa počinitelja raznih vrsta nasilja, liječnika, itd.), ona općenito nastoji da ih ne obeshrabri previše od upotrebe nasilja protiv žena, već nastoji obeshrabrili žene da do kraja iznesu svoju prijavu (metodama zastrašivanja, ponižavajućim ispitivanjima itd., s ciljem da *krivnju svala na žrtve*). Svim se sredstvima pokušava spriječiti žrtve da nasilje koje doživljavaju iznesu na vidjelo, pravno-policijskim aparatom kvantitativno i kvalitativno filtrira se njihove prijave, maksimalno se sužava popis kažnjivih djela kako bi nasilje djelovalo kao iznimka i kako muško nasilje protiv žena ne bi bilo prepoznato kao opća pojava. U onim slučajevima koji budu “dovedeni pravdi”, a takvi su još uvijek rijetki u odnosu na stvarnu količinu nasilja protiv žena, država nastoji u što manjoj mjeri prepoznati mušku krivnju maksimalnim sužavanjem motiva⁹ i malobrojnim osuđenim muškarcima dodijeliti minimalne kazne kako ih ne bi odvratila od zlostavljanja žena kao oblika kontrole ženskoga rada. Tako se država ponaša i u vezi s nasiljem u obitelji i izvan nje. Naime, *nasilje protiv žena izvan kuće*, na ulici, na javnim mjestima i na svim onim mjestima koja bi za njih mogla predstavljati društveni život, *također je izravno u funkciji nadzora* ritma obavljanja kućanskog rada i prostora u kojem su primorane boraviti tijekom njihova radnog dana. Budući da doprinosi vezivanju žena za njihovo radno mjesto i produžuje njihovo radno vrijeme i na večer i noć, takvo ih nasilje udaljava od bilo kakva društvenog života ne-

ophodnog za organiziranje protiv uvjeta atomiziranog i skrivenog kućanskog rada. *Zadržavati se kod kuće* jer je grad opasan i nedostupan, *za ženu znači raditi*² jer je *upravo kuća ženino radno mjesto*. Vrijeme koje ona provodi u kući nije “slobodno vrijeme” kao za muškarca, već je to u potpunosti radno vrijeme. Čak i kad gleda televiziju za ženu to nije kao biti u kinu jer ako netko pozvoni, ona je ta koja otvara vrata; ako su djeca bolesna, ona je ta koja jednim okom gleda televiziju dok drugim prati njihovo stanje. Upravo njezina fizička prisutnost u kući doprinosi afektivnoj i psihološkoj reprodukciji ostalih članova obitelji. *Sama njezina prisutnost je rad*.

Budući da muško nasilje protiv žena, na bilo kojem mjestu i u bilo kojem obliku, vezuje ženu za kuću pa stoga i za njezin rad, država u odnosu prema takvu nasilju, prema muškarcima zauzima najširi *laissez faire* stav i to upravo da bi ih potaknula da se postave kao posrednici i izravni agenti njezina odnosa prema nasilju protiv žena. Ponekad je pod pritiskom ženske borbe država prisiljena ne samo zastupati stranku u slučaju nego se u sudnici pojaviti kao “skrbnik” i “zaštitnik” od muškog “zlostavljanja”. Ako s jedne strane to čini jer se, barem povremeno, više ne može izuzimati od preuzimanja takve uloge, s druge je strane očito da tako mistifikacijom pokušava sebe distancirati od onih na koje ukazuje kao na stvarne i jedine protivnike žena – od muškaraca. Kako ne bi uzdrmala čvrsti autoritet glave obitelji, država će dok god joj to polazi za rukom pokušavati pokazati da nisu muškarci kao takvi odgovorni za brutalnosti protiv žena, već samo malobrojni monstrumi. Kako sad već javno

ipak mora igrati ulogu zaštitnika žena, ona nastoji održati barem privid demokratičnosti u svom odnosu prema njima. Istovremeno, država se mora baviti ženskom klasnom pobunom koja se već podigla protiv uvjeta rada, a često otvoreno i protiv same države (a ne samo protiv muškaraca), usmjeravajući je samo na izravne agente nasilja. Država nastoji prikazati muškarce, odnosno samo onu manjinu monstruma, kao jedine izravno odgovorne za ono što žene doživljavaju te podsjećati na ulogu države i svih njezinih institucija, prvenstveno obitelji, za fizičko preživljavanje žena. Ali što se više osnažuje ženska borba, to manje država, koja se predstavlja kao “zaštitnik u iznimnim slučajevima” i zaštitnik žrtava od monstruma, uspijeva mistificirati svoj odnos prema nasilju. Što žene više doživljavaju nefunkcioniranje države u obrani protiv nasilja koje masovno doživljavaju i što se više bore u tim procesima, tim više osvještavaju mistifikaciju koja stoji iza države kao one koja tobože preuzima ulogu zaštitnika te pretvaraju tu svijest u optužbe i organiziranost protiv države.

Iako se izravno ne tiče odnosa države prema fizičkom nasilju muškaraca protiv žena, ovdje valja raspraviti još nekoliko stvari. Općenito govoreći, država ne intervenira izravno, ne djeluje otvoreno da bi disciplinirala i zlostavljala žene već je taj zadatak namijenila muškarcu. Zato se može mirno osloniti na djelovanje muškaraca čiju je upotrebu nasilja učinila legitimnom. Ipak, postoje slučajevi u kojima djelovanje muškaraca nije dovoljno te država mora otvoreno nastupiti i putem svojih organa izravno vršiti nasilje. Koji su to slučajevi?

To su prije svega više ili manje izolirani slučajevi ekstremne pobune kućanskih radnica kao takvih. Takvi su slučajevi žena koje bacaju djecu kroz prozor ili koje ubiju muža te slučajevi slični ovima s obzirom na razinu odbijanja kućanskog rada i obiteljske discipline. Odgovor države na takve je slučajeve zatvorska kazna ili smještanje u psihijatrijsku bolnicu gdje se ne zazire ni od čega pri pokušaju da se od pobunjenica, svedenih na utvare, iznudi još kućanskog rada.⁹³ Ima i slučajeva koji nisu izolirani već prelaze u masovno ponašanje žena koje se, niječući temeljna pravila “ljubavnog ugovora”, uspijevaju othrvati “sudbini” predstavljajući time veliku prijetnju obiteljsko-državnom sistemu. Radi se o prostitutkama i lezbijkama. Osim slučajeva koji predstavljaju ekstremnu pobunu i koji se mogu smatrati “izoliranima”, ili slučajeva prostitutki i lezbijka koji postaju sve češći u odnosu na nametnute obiteljsko-državne modele, može se reći da država općenito izravno intervenira i razbuktava svoje nasilje u onim slučajevima kada masovno ponašanje žena suštinski dovodi u pitanje interes kapitala i države za reprodukcijom radne snage određene kvantitete i kvalitete. To se događa ondje gdje se muška kontrola ženskog ponašanja pokazuje nedostatnom da bi osigurala zadovoljavanje interesa države. Valja također naglasiti da su u nekima od tih slučajeva interesi države izravno suprotstavljeni interesima svih članova proleterskih obitelji, uključujući i muškarca, te da država tada ne može više računati na mušku kontrolu nad ženom. U tom kontekstu kao primjer možemo navesti sve one demografske politike poput prisilnih sterilizacija koje su tek

posljednjih godina pod pritiskom feminističkog pokreta, koji ih je iznio u javnost i osudio, izdignute na razinu “političkog skandala”.⁹⁴

B)

...PUTEM IDEOLOŠKE ORKESTRACIJE.

Država koja ženi namjenjuje ulogu neplaćene kućanske radnice u obitelji, kodificirajući to brakom, mora, u skladu s tim, osim primjerenog funkcioniranja svojeg represivnog aparata, preuzeti zadatak organiziranja ideološke orkestracije koja bi učvrstila disciplinu nad ženama i time jamčila mogućnost iznuđivanja besplatnog kućanskog rada. Prvi stupanj discipliniranja jest izostanak nadnice što ženu čini ovisnom o plaći muškarca, dok se daljnje dovođenje žene u red, bez obzira na to što se ona unatoč nemoći buni i bori, temelji na onome što smo definirale kao muški “tretman”. To je tretman unutar kojeg muževa latentna ili izrečena prijetnja da će napustiti ženu – s djecom – predstavlja Damoklov mač koji visi nad ženinom glavom svaki put kad ona “prelazi granice” koje je muškarac spreman tolerirati. Takav odnos koji prati ženu kroz dan vrsta je sonate vrlo jasnih tonova, od tonova ljubavi do tonova izravnog fizičkog nasilja. Budući da je kodificirala brak kao “ljubavni ugovor”, državi je svakako u interesu da se on održi, barem neko vrijeme. Državi se stoga nameće nužnost da, radi učvršćivanja discipline koju generiraju već sami uvjeti braka, pokrene ideološku orkestraciju koja funkcionira upravo

kroz dvoglasje tonova ljubavi i tonova fizičkog nasilja. Upotrebu izravnog fizičkog nasilja, a osobito seksualnog nasilja u velikoj mjeri, država potiče osiguravanjem nekažnjavanja muškaraca. U kontekstu u kojem država uspijeva potiskivati žensku moć, muški imunitet opstaje kao nešto uobičajeno u mjeri u kojoj ideologija pomaže nasilje prikazati kao opravdano.

Kako bih zaokružila raspravu i prešla na ono što nas ovdje konkretno zanima, a to je kako se pomiče naglasak s ljubavi na nasilje ovisno o strukturalnim prilikama u kojima se obitelj nalazi i specifičnim uvjetima u kojima žena kao radnica živi unutar obitelji, prvo moram primijetiti da na svjetskoj razini postoji velika razlika između područja u kojima muškarac nema zajamčenu nadnicu i područja u kojima je posve siguran da će je dobiti.⁶⁵ Riječ je o takozvanim nerazvijenim područjima nasuprot onih razvijenih.

Počnimo s nerazvijenima. Prema imperijalističkoj podjeli reprodukcije radne snage, u tim je područjima kapitalistički nadzor nad reprodukcijom radne snage, i to one jeftine, bio najjači. To su područja najveće koncentracije kapitalističkog i državnog nasilja protiv žena.⁶⁶ U onoj mjeri u kojoj je radna snaga određena, kao što je dugo vremena bila, da funkcionira kao nekvalificirani rad i gdje istodobno nedostaje disciplinirajuća moć muške nadnice u odnosu na ženu, kapital i država široko će se oslanjati na jačanje razine fizičkog nasilja. S jedne strane, upravo stoga što je predviđeno da ta radna snaga obavlja nekvalificirani rad, rad koji je potreban za njezinu reprodukciju iznimno je jednostavan i ne zahtijeva

tip kooperacije između muža i žene koja je potrebna za reprodukciju kvalificirane radne snage. Zato država nema potrebu oslanjati se na ljubav za održavanje takva rada. S druge strane, moć koju muž ne posjeduje izravno, jer mu u tim područjima kapital nije namijenio nadnicu, kapital i država moraju mu je jamčiti na jedini preostali način – poticanjem muškog nasilja. “Posebnu raspravu valja povesti o onim područjima koja su u međunarodnoj podjeli rada bila osobito zadužena za proizvodnju radne snage. To je primjerice slučaj s jugom Italije... U tim područjima kapital nije zazirao ni od jednog oblika nasilja kako bi prisilio žene na neprekidno majčinstvo. Južnjački običaj izlaganja plahiti zamrljanih krvlju nakon prve bračne noći radi vječnog čuvanja čednosti žena, pokazatelj je razine represije koju je kapital provodio protiv žena da bi učvrstio njihov položaj proizvođačica ljudskog kapitala. U tom je kontekstu svako kršenje pravila kažnjavano potpunim izopćenjem iz društva pa čak i ubojstvom od strane muža ili oca kojima je institucija “zločina iz časti” nudila opravdanje. Kazna smrću za seksualne prekršaje koju su izvršavali otac, muž ili brat, ili pak na neizravan način mesari kojima su se žene bile prisiljene obratiti radi pobačaja, nije tipična samo za područja zadužena za prodaju radne snage, već i za sva ona područja koja provode intenzivnu demografsku politiku radi postizanja skoka u procesu akumulacije. To je danas slučaj sa zemljama Bliskog istoka u kojima se žena koja se usudi u javnosti pojaviti bez vela javno bičuje, a preljubnica kamenuje. Treba dodati kako je u područjima poput južne Italije i arapskih zemalja u kojima muška-

rac tradicionalno nema obiteljsku moć koja proizlazi iz pristupa nadnici, kapital ulogu muškarca kao glave obitelji i gospodara žene morao braniti izravno nasiljem. Kult virilnosti i slavljenje penisa bili su osobito izraženi ne samo zato što se težilo obilnoj prokreaciji, nego i zato što je nedostajala prava osnova muškog autoriteta u obitelji – nadnica. Sličan fenomen nedavno je zabilježen i u Sjedinjenim Američkim Državama gdje je američki kapital, potresen sve brojnijim crnačkim getima, nastojao konsolidirati crnačku obitelj te prije svega muški autoritet unutar nje. U kontekstu u kojem muškarac uobičajeno nema nadnicu ili prima minimalac te se žena mora sama brinuti o vlastitom uzdržavanju, oružje kapitala bilo je upravo uzdizanje crnačke muževnosti (primjerice kod crnih muslimana). To je imalo slab uspjeh jer su afroamerikanke osvojile osnove društvene moći (prije svega zbog države blagostanja) koje su im omogućile “odbacivanje tradicionalnog načina pristupa nadnici putem braka.”⁰⁷

U područjima gdje muška moć mora biti izgrađena na slavljenju muškog nasilja, to će nasilje poprimiti brutalnije i upadljivije oblike.⁰⁸ Discipliniranje žene provodi se gotovo isključivo takvim nasiljem. Odnos između muškarca i žene ovdje je nasilniji jer je nasilniji odnos između žene i kapitala. Potrebno je dakle uspostaviti teroristički režim *tout-court*.

Slično kao u slučaju roba, zajedno s općim *brutalnim odnosom* prema ženama, pojavljuju se i oblici *posebne i javne brutalnosti* koja i ovdje mora funkcionirati kao primjer drugima. Kad je o takvim područjima riječ, kao pri-

mjere spomenimo klitoridektomiju, zabranu govora u javnosti, prisilu nošenja vela, prisilu hodanja nekoliko koraka iza muškarca te kamenovanje preljubnica koje je dobri Gadafi sredinom sedamdesetih odlučio ponovno uvesti.

U takozvanim razvijenim područjima pak, u kojima kontrola nad ženom ima za cilj reprodukciju kvalificiranije radne snage i gdje prvi stupanj discipline proizlazi izravno iz muške nadnice, kapital i država će nametnuti ideologiju “ljubavi”, a zatim i nasilje u svim tonalitetima, od prijetnje, preko ucjene do fizičkog nasilja, napose seksualnog. Gotovo je nepotrebno napominjati da, ako se uzme u obzir nasilje koje sama ljubav kao rad predstavlja, postoji cijela paleta⁰⁹ ponašanja, uključujući razne prijetnje i ucjene, čije je definiranje kao ljubavi ili kao nasilja poprilično proizvoljno. Zbog toga se do sada nisam zadržavala na ilustriranju takva ponašanja već sam se radije usmjerila na fizičko nasilje kao skup svih ponašanja onkraj jedne vrlo specifične točke takvog “tretmana”. Ta točka, iako to objašnjavam u šturim naznakama, mijenja svoj položaj ovisno o području o kojemu se radi. U onima gdje muževe nadnice nema, ona se zabrinjavajuće približava nasilju. U drugim područjima udaljava se od nasilja ostavljajući odgovarajući prostor za ljubav.

Primjerenost tog prostora mora odgovarati tome da radna snaga koja se proizvodi mora biti kvalificirana. Ta se činjenica tiče i muža i djece te znači da žena u zamjenu za preživljavanje mora biti spremna na složeniji tip rada – za rad koji zahtijeva puno veću posvećenost. Odnosno, žena mora biti primorana da se maksimalno poistovjeti

s potrebama muža i djece (mora ih snažno voljeti) kako bi ih mogla reproducirati na svim onim razinama koje nisu samo materijalne, već i afektivne i psihološke prirode, a koje su im potrebne kako bi se suočili sa školom i poslom.

Žena ih stoga mora disciplinirati i čak izravno podučavati.¹⁰ K tome se mora emocionalno angažirati i na tisuću načina sudjelovati u muževljevu poslu. Taj tip obitelji, naime, bolje funkcionira kad postoji određena razina *suradnje* između muža i žene. A ta suradnja očigledno može počivati samo na *ljubavi*. Kako sam već istakla ranije, dužnosti koje uključuje afektivna reprodukcija sigurno nije moguće ishoditi izravno fizičkim nasiljem. Stoga se država mora više osloniti na ideološku orkestraciju ljubavi nego na uzdizanje muškog nasilja. Vrsta ideologije ljubavi¹¹ koja određuje obitelj u gotovo svim takozvanim razvijenim područjima još je uvijek duboko oblikovana romantičarskom ideologijom. Značajno je da je ona nastala u drugoj polovici devetnaestog stoljeća kada je kapital u Engleskoj reorganizirao upravljanje reprodukcijom i u smislu kvantitete i kvalitete.¹² Vratimo se još jednom Silviji Federici: "Reorganizacija rada u drugoj polovici devetnaestog stoljeća diktirana je potrebom kapitala da osigura stabilniju i discipliniraniju pa dakle i produktivniju radničku klasu. S tim ciljem kapital programira konstruiranje radničke obitelji, točnije, *konstruiranje kućanske uloge za ženu* što će jamčiti *kvalificiraniju* proizvodnju radne snage. To znači da se ženi ne nameće samo rađanje djece, već i to da im jamči svakodnevnu njima prilagođenu reproduk-

ciju kroz pružanje fizičkih, emotivnih i seksualnih usluga [...]. Idealizacija osobnosti i femininih "vrlina" počinje upravo u trenutku u kojem te vrline trebaju prikriti neplaćeni rad, pa nisu slučajno upravo *majčinstvo* i *ljubav* koncipirane kao sposobnost potpunog žrtvovanja, najslavljenije vrline. "Bračna ljubav" i "majčinski instinkt" teme su koje dominiraju u književnosti i raspravama reformatora viktorijskog doba. Ali pogotovo dominira svijest o opasnim učincima rada u tvornici za žensku reproduktivnu ulogu. Ne samo da se proklinju dugi sati provedeni van kuće, već se i "otkriva" "boljka" prostitucije i radničkog nemoral – konj za trku svih dekreta o reformi industrijskog rada koji se u viktorijsko doba množe. Čak i ekstremni puritanizam koji obilježava tu epohu treba interpretirati upravo u odnosu na potrebu moralnog obrazovanja radnica, budućih nevjesta i majki, te potrebu konstruiranja ženske uloge bazirane na žrtvi, odnosno na prihvaćanju neplaćenog rada."¹³

Službeno, romantično-ljubavna ideologija predstavlja negaciju nasilja. Sve dok moć žena nije dostigla razmjere koje ima danas, ta je ideologija u velikoj mjeri funkcionirala tako da žena, unatoč svakodnevnoj izloženosti nasilju u odnosu s muškarcem, nije mogla sagledati taj odnos u njegovu pravom svjetlu, kao ono što jest – prisilni rad. Bilo joj je onemogućeno i prepoznati da su takvi odnosi široko prisutni. Drugim riječima, svaka žena koja bi iskusila nasilje morala je vjerovati da se radi o rijetkom, "nesretnom" slučaju.¹⁴ Zbog uvjerenja da muško nasilje unatoč svojoj brutalnosti proizlazi iz ljubavi koja kao "sentimentalna činjenica" transcendirira sve osta-

lo, te zbog ideje da se radi o rijetkom, nesretnom slučaju, žena se istovremeno brinula da zaštiti muža, skrivajući njegovu brutalnost, ne znajući da ima mnoge druge žene kao saveznice u borbi. Takvo je ponašanje proizlazilo iz “srama” zbog vlastite nesreće.¹⁵

Ponovimo: u razvijenim se područjima zbog suradnje unutar obitelji, država mora *prije svega* osloniti na romantično-ljubavnu ideologiju. No to ne znači da ne postoje određene tendencije veličanja muškog nasilja. To je, jednostavno, naličje iste ideologije. Država, naime, kako bi žene, bilo da su supruge ili nisu, dovela u red mora i dalje otvoreno poticati muškarce na upotrebu nasilja. Na taj će način žena znati što je čeka ode li predaleko, te će sve one koje žele izbjeći sudbinu supruge znati kakvim se prijetnjama izlažu. Zbog središnje uloge koju u braku imaju seksualne dužnosti, dominantna tema takve ideologije jest seks kao nasilje, sa svom pornografskom literaturom koja s njim dolazi.¹⁶

Ovdje se ipak nećemo detaljno baviti analizom svih aspekata romantično-ljubavne ideologije, njezinim izravnim veličanjem muškog nasilja i svim ostalim oblicima njezine provedbe. Da bi se stekao dojam o tome kako daleko ona ide, treba naglasiti da ne postoji žena koja putem novina, televizije ili radija, ili odlaskom u kino nije izložena najpoželjnijem modelu¹⁷ supruge, odnosno kućanske radnice, u ovisnosti o društvenom sloju kojem pripada i krugovima u kojima se kreće. Osim modela žene koja uz rad izvan kuće uspijeva biti savršenom suprugom, postoji i drugi, komplementarni model koji nije alternativa prvom, usmjeren na one kućanice koje

će, ovisno o trenutku, biti pozvane da rade izvan kuće. Ni jedna žena ne može umaknuti toj poruci. Na selu, u malom ili velikom gradu, poruka će države zasigurno stići do nje.

Vezano uz artikulaciju te ideologije, pokušajmo vidjeti koje su njezine osnovne smjernice. Prvom se žene dijele na “dobre” i “loše”. Podjela¹⁸ se naravno temelji na prihvaćanju ili neprihvaćanju besplatnog kućanskog rada kao rada ljubavi. Održivost obitelji ovisi u velikoj mjeri o tome koliko ta distinkcija opstaje. I u ovoj ideološkoj operaciji, u tom specifičnom tipu nasilja, država može računati na muškarce kao odlične kanale za prenošenje poruke. Stabilnost njihova položaja u obitelji ovisi naime o tome koliko uspijevaju nametnuti tu ideologiju. Dobra žena je ona koja radi, koja bezrezervno daje, bez ograničenja, i koja zauzvrat ne traži ništa što prelazi granice pukog preživljavanja; koja se u potpunosti pridržava uvjeta utvrđenih ljubavnim ugovorom. Ta žena ne smije ni pomisliti da se prema kućanskom radu postavi kao prema radu *tout-court*, već ga bezuvjetno prihvaća kao izraz ljubavi. “Manje dobrom” postaje žena koja si dopušta trenutke otpora (odnosno stanke od rada) i koja očekuje za sebe nešto više od pukog preživljavanja u svrhu reprodukcije cijele obitelji. Naravno, takvo ponašanje “nije dobro”, nezgodno je upravo zato što zadire u osnovne pretpostavke braka; nastoji da ono što žena dobiva u zamjenu za rad prijeđe granice pukog preživljavanja te stvara opasne zastoje u kontinuitetu njezina rada. Dovoljno je da žena prečesto zapali cigaretu da postane nedopadljiva kućanica. Jasno je naime da se s

cigaretom u ustima ne pere suđe i ne spremaju kreveti. Jasno je da ona svaki dan određeni dio vremena potroši na stvari koje joj nisu nužno neophodne. U kućanskom radu jedna cigareta predstavlja prekid tijeka rada, jedan zarez u vremenu koji, ako se događa prečesto, može dovesti u pitanje red u kući. Za ženu pak koja ima uredski posao cigareta ne predstavlja problem i ne prikazuje ju u neprikladnom svjetlu jer je cigareta kompatibilna s poslom kojeg obavlja.

Istaknula sam detalj pušenja jer je po mom mišljenju znakovito kako se podjela na dobre i loše žena stvara vrlo jednostavno. Cigareta, koja u rukama muškarca ne bi predstavljala problem, u ustima domaćice odmah ostavlja dojam “neozbiljnosti”. Mišljenje o njoj postaje još gore ako, uz smanjivanje vremena posvećenog radu i trošenje novca za kupovinu namirnica na cigarete, žena izravno zahtijeva novac. Žena mora uvijek opravdavati za što joj je novac potreban. Da bi joj muž dao novac za nešto što joj osobno treba, poput kaputa, čak i ako to ulazi u sredstva za normalno preživljavanje, potrebni su mjeseci priprema i pregovora. Budući da je u odnosu rada ljubavi s mužem i sa svim drugim članovima obitelji, žena mora prvo misliti na sve druge, a tek onda na sebe. I, kao da njezina oslabljena pozicija unutar obitelji nije dovoljna, muž si uvijek dozvoljava pravo da propituje je li joj kaput baš potreban. Žena koja se usuđuje tražiti novac bez obrazloženja na što će ga potrošiti već predstavlja nešto nepojmljivo.

Nećemo se više zadržavati na temi ideologije savršene domaćice i savršene žene o kojoj se unutar pokreta već naširoko pisalo. Radije istaknimo mjesto na kojem žena nepovratno prelazi granicu. To se događa kad žena pokuša istaknuti svoju vrijednost i kad počne pregovarati o cijeni, uključujući vrijeme i uvjete, onoga što se smatra središnjom dužnošću kućanskog rada – vođenja ljubavi. Žena koja to zahtijeva automatski postaje zlom ženom *par excellence*. Ona postaje prostitutkom. Ta je žena *najgora od svih* jer odbijajući da “iz ljubavi” obavlja središnju dužnost kućanskoga rada, ona *pogađa u samu srž ljubavne ideologije* koja je u temeljima kućanskoga rada. Ona dakle negira kućanski rad kao rad ljubavi. Ona obitelji oduzima tu dužnost umjesto da je prihvati u zamjenu za puko preživljavanje i time predstavlja prijetnju obiteljskoj reprodukciji. Ona očekuje izravno plaćanje, izvan obiteljske discipline, te želi kontrolirati vrijeme i način obavljanja te dužnosti. To predstavlja izravan napad na beskonačan i besplatan kućanski rad pod kontrolom muškarca. Prijetnja koju prostitutka predstavlja toliko je velika da se država više ne može mirno osloniti na općenitu društvenu osudu čak i kada joj uspijeva takve stavove duboko ukorijeniti u društvu. Umjesto toga, država mora putem masovnih medija sumornim tonovima prikazati život prostitutke kao “užasan” da bi obeshrabrila žene od odabira takva puta i jasno ukazala na cijenu koju su one koje ga odaberu dužne platiti. Naravno, sve ovo ne negira činjenicu da je kapitalistička obitelj od svog početka tražila prostitutke.¹⁹ Međutim, da takav geto ne bi predstavljao prijetnju, država mora dobro kon-

trolirati njegove dimenzije te kvalitetu života prostitutki unutar njega. Ipak, danas joj to sve više izmiče iz ruku.

Upravo zbog ozbiljnosti prijetnje koju prostitutka predstavlja za strukturu obitelji, napose ako izađe iz geta koji joj je namijenjen te ako nastoji smanjiti cijenu koju mora platiti zbog svojeg “izbora”, država se u njezinu discipliniranju ne može osloniti ni na generičko društveno neodobravanje, ni na generičko muško nasilje, čak i kad potiče njegove najbrutalnije forme, već mora *izravno intervenirati* vlastitim nasiljem. Metoda koju odabire je *kriminalizacija*²⁰ prostitucije kojom otvara put za rasplamsavanje svojeg nasilja protiv prostitutki. Sudstvo neće samo kazniti prostitutku zbog toga što je prostitutka, već će u potpunosti zanemariti nasilje koje je ona pretrpjela.²¹ Policija će biti ovlaštena za bilo kakvo ponašanje i ucjenu, od racija do silovanja. Posljedica kriminalizacije jest i to da država može u bilo kojem trenutku prostitutki oduzeti djecu zbog “nemoralnog ponašanja majke”. Ali ne samo to. Prostitutki je praktički zabranjen bilo kakav društveni život jer ako primjerice živi s prijateljicom, država će pretpostaviti da je otvorila bordel, a ako primi dar od nekog muškarca, država će pretpostaviti da je on njezin svodnik. Ako tako stoje stvari s državom, razbuktavanje “običnog” muškog nasilja, odnosno nasilja onih muškaraca koji nisu “državni ljudi”, neće biti ograničeno nikakvim uvjetima niti će uopće imati granice. Nasilje će biti poticano u svojim najbrutalnijim oblicima. Slučaj u kojem bi se jedna prostitutka zbog silovanja koje je doživjela mogla obratiti sudu, još do jučer je izazivao samo smijeh i sudaca i javnosti. Kad bi

prostitutka bila ubijena, što se obično događalo na zastrašujuće načine, gore od slučajeva u kojima muževi ubijaju svoje žene, ta bi ubojstva bila stigmatizirana kao “nešto što se događa osobama koje žive takvim životom”. Štoviše, mediji, a osobito crne kronike dnevnih izdanja novina, poslužiti će u tim slučajevima kako bi podsjetili kakvim se jezivim rizicima izlažu one koje odaberu taj put. Poznato je da u slučaju ubojstva prostitutke politički moćnici neće na to utrošiti ni riječi. U vezi s tim pitanjem država ima jedinstven stav, zdesna nalijevo. Kasnije ću detaljnije govoriti o borbi prostitutki koja je u mnogim zemljama prerasla u pokret. Taj će pokret zasigurno izazvati kratki spoj na ljevici i to na međunarodnoj razini. Dodajmo samo ovo: dok je do jučer za ženu za koju se sumnjalo da je prostitutka bilo nezamislivo obratiti se sudovima zbog bilo kakvih povreda koje je mogla doživjeti (poput prijetnji, ucjena i nasilja bilo kojeg oblika), jednako je uobičajeno bilo da država u sudnicama, u kojima se tražila pravda za buntovnu ženu, prikaže tu ženu “neozbiljnom” i preokrene cijeli proces protiv nje. Takvi su postupci države obilježili sve najranije političke procese koje je feministički pokret pokrenuo: od onih za pobačaj do onih za silovanje.²² Širenje vijesti o “strašnom kraju” kojim okončavaju prostitutke mora funkcionirati kao moćno svakodnevno upozorenje koje bi trebalo obeshrabriti žene od “stravične ideje” da traže plaću za vođenje ljubavi. Širenje vijesti o “stravičnome”, kada je riječ o životu prostitutki, mora poslužiti učvršćivanju ljubavne ideologije obiteljskog odnosa, uvjeravanju žene koliko joj je bolje unutar vlastite obitelji,

s “dominantnim” mužem koji je ipak voli i koji još nije posegnuo za tom vrstom nasilja.

Međutim, svijetao primjer slavljenja obiteljskog života, učvršćivanja pozitivnih vrijednosti obitelji u očima žene kao u konačnici najveće vrijednosti njezine egzistencije, kao istinsko središte njezinih interesa, nije konstruiran samo kroz kontrast sa sumornom slikom o životu prostitutke. Lošim je putem krenula već i žena koja živi sama. Lezbijka je također dezertierka, podjednako opasna kao i prostitutka. Radi obeshrabrivanja odmetnica od obitelji da ustraju u svom izboru, ali ponajviše radi obeshrabrivanja drugih žena da odaberu isti put, država se služi podizanjem vidljivosti muškog nasilja koje pogađa žene koje žive same, a koje je često zastrašujuće seksualnog karaktera. S jedne strane država takvo nasilje oglašava uz pokojnu riječ sažaljenja, a s druge ga potiče. Iako za ženu koja živi sama brutalno nasilje kojem je izložena nije “ono što zaslužuje”, na način na koji to država poručuje između redova kada prenosi vijest o nasilju protiv prostitutki, ipak je to nasilje “nešto što ona uvijek riskira”. Riječ je o sveobuhvatnom ideološkom terorizmu protiv žena koje pružaju otpor, od prostitutki do žena koje žive same, kako bi internalizirale ideju da je obitelj jedino mjesto koje im jamči “život bez nasilja”. Također, cilj je da svijest o nasilju u obitelji zamagli strahom od još goreg nasilja izvan nje. I u slučaju lezbijki, osobito u onim zemljama gdje je to postao masovni odabir i otvorena praksa, država mora izravno intervenirati. Lezbijka, kao i prostitutka, predstavlja prijetnju za obitelj odnosno za rad ljubavi. To je zato što je takva ljubav

mного manje rad i, što iznad svega, nije usmjerena na reprodukciju obitelji. I lezbijka je pokvarena žena jer želi voditi ljubav, ali ne s muškarcem, zaobilazeći time krutu obiteljsku disciplinu i izbjegavajući, premda samo djelomično, sudbinu kućanske radnice. Prijetnja koju ona predstavlja je velika i stoga što ona ruši mit o heteroseksualnosti kao jedinoj vrsti seksualnosti, i to onoj na kojoj je utemeljena obitelj. Kao i u slučaju prostitutke, ako ima djecu, država će joj ih nastojati oduzeti jer živi nemoralnim životom, a ako ima posao, država će nastojati da ga izgubi. I ovdje su se žene, kao lezbijke, organizirale u pokret. I taj je pokret, kao i pokret prostitutki, započeo sve otvoreniju borbu s državom. Dok za žene otvorena borba znači organizirati se unatoč svim podjelama koje je država među njima stvorila, za državu to znači razbuktati svoje nasilje protiv procesa koji je pogađa u njezinih tisuću srdaca.²³

Da zaključimo: prva smjernica državne ideološke orkestracije jest razgraničiti i odijeliti dobre od pokvarenih žena, što postaje sve teže s obzirom na masovne razmjere koje su poprimile prostitucija i lezbijstvo. To je linija koja mora razdvojiti radišne kućanske radnice od “prodavačica seksa” i “perverznejakinja”. Druga smjernica je tvoriti mirnu simbiozu onih dobrih žena koje ostaju kod kuće uvjerene da je to najbolji “izbor” te da svaka žena koja radi i izvan kuće manje uspješno obavlja dužnosti supruge i majke pune ljubavi, s onima koje moraju raditi izvan kuće uvjerene u posve suprotno – a to je da su sposobnije razumjeti potrebe djece i muža, dakle sposobnije obavljati svoje poslove, upravo stoga što su “u

kontakta” s vanjskim svijetom odnosno “nisu zatvorene u četiri zida kuće”. Dakle, “mistika kućevne ženstvenosti” i “mistika emancipacije” su poput dviju violina koje, svaka svoju glazbu, svakodnevno sviraju svim ženama. Kad se još uzme u obzir s kakvom lakoćom država emancipirane žene pretvara u “nezaposlene”, možemo zaključiti da je cilj države da svaka žena istovremeno usvoji dva suprotna stajališta. Na taj će je način pripremiti na sve arbitrarne promjene sudbine.

Nit koja ipak povezuje te dvije sudbine jest činjenica da emancipacija nije nikad dokinula kućanski rad. Stoga žena zna da to ipak ostaje njezin primarni posao, posao kojim se u svakom slučaju mjeri njezin uspjeh kao žene. Neovisno o tome riskira li tijekom života da se emancipira ili ne, ona mora duboko u sebe usaditi ideju da će biti dobra žena ako, prije svega, dobro funkcionira unutar obitelji, ako je usvojila sve obiteljske vrijednosti i živi u skladu s njima. I ne samo to. Čak i ako radi izvan kuće, više će je cijeniti ako bude voljna obavljati besplatni kućanski rad, ovog puta ne za muža već za muškarca s kojim je u radnom odnosu. I ovdje će njezino snažno poistovjećivanje s ulogom kućanske radnice biti najboljim jamstvom da je dobra radnica i izvan kuće. To drugim riječima znači da druga smjernica funkcionira onoliko dobro koliko dobro funkcionira prva. Žena koja nije čvrsto vezana za obiteljske vrijednosti emancipaciju će shvaćati na “iskrivljen” način. Pretendirat će dakle da dodatne dužnosti kućanskog rada za koje se čak i na poslu izvan kuće očekuje da ih obavlja besplatno, uopće ne obavlja ili da ih naplati. Bit će nepouzdana jer šefa ureda

ili šefa odjela neće doživljavati kao muža. Ako u ovom slučaju, intervenirajući u odnos plaćenog rada, država ne može ovlastiti voditelja ureda ili odjela da izravnim nasiljem primora ženu da obavi “sve” dužnosti koje se od nje u redu očekuju, ona će ipak poticati *zastašivanje* kao dio tretmana koji je ženi namijenjen. Zastašivanje će već samo po sebi biti učinkovitije jer država žene predaje raznim gospodarima u uvjetima u kojima je njihov položaj iznimno nepovoljan. Umanjujući moć žene unutar braka prisiljavanjem na besplatni kućanski rad, država je umanjila njezinu moć i u radnom odnosu izvan kuće. Žena će biti primorana pregovarati o drugom poslu oslabljena činjenicom da prvi obavlja besplatno. Ne samo to. Kao što je naširoko objašnjeno u feminističkoj literaturi, budući je žena na poslu izvan kuće više cijenjena ako više odgovara karakteristikama supruge²⁴ i spremna obavljati niz kućanskih dužnosti za šefa ureda ili odjela, uvijek naravno besplatno, on će smatrati da ima pravo to od nje i očekivati. Time je sličan mužu, no do granice koja postoji u plaćenom odnosu između šefa i žene i u kojemu žena ima veću moć. U trenutku u kojem je država namijenila svim ženama ponajprije ulogu neplaćenih kućanskih radnica, sve je muškarce ovlastila da u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o specifičnostima odnosa u koji ulaze sa ženom, to od nje i zahtijevaju. Ni ovdje ne nedostaje eksplicitnih poticanja od strane države kao što ne nedostaje ni poticanja na zastašivanje.

Što se tiče gospodara koji u tretman žena s kojima su u plaćenom odnosu uključuju fizičko i napose seksualno nasilje, a ti slučajevi nisu rijetki, treba reći da je donedav-

no država obeshrabrivala žene da svoj slučaj izvedu na sud. Ako danas postoje slučajevi u kojima žene to ipak čine, bitka koju vode i dalje je vrlo teška.

V. Odnos države prema silovanju i incestu

Država je u velikoj mjeri kontrolu “dobrog ponašanja” kućanskih radnica prepustila muškarcima, osiguravajući im imunitet da prođu nekažnjeno zbog nasilja i ideološki ih ohrabrujući na njegovu primjenu. Primjena muškog nasilja je donedavno dobro funkcionirala, aktivirajući se “na pravi način u pravom trenutku” pa se država nije morala zamarati nadziranjem razmjera koje to nasilje može poprimiti. Međutim, obitelj disciplinira i muškarca, kako unutar sebe tako i izvan. Unutar obitelji postoji precizna podjela rada, pa posljedično postoji i podjela rada i izvan nje. Unatoč činjenici da je njegova moć veća nego ženina, pretpostavlja se da tu podjelu i muškarac mora poštivati. Ali to je samo pretpostavka. Kršenje pravila koje sam opisala u slučaju silovanja i incesta se događa i događalo se naširoko, te je samo pobuna i sve masovnija borba žena navela državu da barem malo pozornosti obrati na neke disfunkcionalnosti

u obitelji izazvane “ekscesima” u muškoj primjeni fizičkog nasilja. Kako sam ranije objasnila, muški se ekscesi odnose na otuđivanje seksualnih dužnosti i mimo onih slučajeva i okolnosti u kojima na njih obično mogu računati. Međutim, ako silovanje i incest i jesu, na različite načine i u različitoj mjeri, ekscesi disfunkcionalni za organizaciju kućanskog rada pa dakle i za ženske uloge na njoj utemeljene, zašto je država još do jučer zatvarala pred njima oči i bila inertna pred njihovim sve samo ne sporadičnim izbijanjima?

Tu valja otvoriti dvije odvojene rasprave. Silovanje predstavlja prekid u organizaciji kućanskog rada jer muškarac otuđuje seksualnu dužnost izvan predviđene domene i uvjeta, ugrožavajući time reprodukciju drugih obitelji, ako ne i vlastite. Međutim, takvo ponašanje obično nije u potpunosti disfunkcionalno za organizaciju kućanskog rada, za opstanak same obitelji. Zato čak i država potiče silovanje uzdižući seks kao oblik nasilja jer će ono u određenoj mjeri držati žene pod nadzorom. Prije svega, poslužiti će da ih obeshrabri od napuštanja obiteljskog “rezervata”, odnosno zaštite muškarca. Država im daje do znanja da će nasilje koje će najvjerojatnije iskusiti ako se “same” budu otisnule u svijet biti silovanje. Dakle, država donedavno ne samo da nije kažnjavala silovanje, već se nije previše trudila ni da ga prikrije. U slučaju incesta stvari su ipak drugačije. *Incest razbija organizaciju kućanskog rada kršeći samu podjelu tog rada u obitelji počinitelja.* On ne predstavlja upozorenje na ono što se može dogoditi izvan obitelji, već je izravno svjedočanstvo o tome što se događa unutar same obite-

lji. Umjesto da neizravno posluži jačanju obitelji putem zastrašivanja žena do mjere da povjeruju kako nema sigurnijeg mjesta od obitelji, kao što to može biti u slučaju silovanja, incest, jednom kad postane vidljiv, može samo dovodeći u pitanje sigurnost koju bi obitelj trebala predstavljati za ženu dovesti u pitanje samu obitelj. Odnos države stoga ne može biti drugačiji nego pokušati sakriti činjenicu da se incest ipak događa i prikriti koliko je rasprostranjen jer je to jedini način da prekrije monstruoznu učestalost nasilja u obitelji. Iz toga proizlazi i praksa nekažnjavanja incesta. Za državu nije u interesu osvijetliti stvarno stanje u kojem obitelj zapravo nije zaštitna od muškog nasilja te da obitelj ne jamči nikakav oblik muške “discipline” prema “zlostavljanju” kojemu su žene izložene izvan obitelji. To bi previše duboko kompromitiralo temeljne postavke ideologije obitelji, osnovna jamstva koja se odnose na ženino preživljavanje i fizičku sigurnost koje dobiva u zamjenu za kućanski rad. Drugim riječima, žena kao kućanska radnica mora se moći osjećati osiguranom, njezini osjećaji moraju biti uzvraćeni a ponašanje drugih prema njoj “disciplinirano” da bi prihvatila obiteljsku disciplinu i nasilje prema sebi kao pretpostavke na temelju kojih ostvaruje fizičku zaštitu i sigurnost vlastitog materijalnog opstanka. Žena mora u obitelji živjeti u strahu od muškarca, ali ne do mjere da bi od njega pobjegla. Mora živjeti u strahu pomiješanom s osjećajem zahvalnosti što je zbog njega ipak izbjegla nešto puno gore. Mora dakle potpuno potisnuti ideju da postoji realna mogućnost da će njezinu rođenu kćer otac silovati i s kojom će se stoga naći u seksualnom

suparništvu, ili da bi njezin sin mogao nepoštovati njezin položaj besplatne seksualne radnice, ekskluzivno namijenjen njegovu ocu, čime bi ugrozio ženin udio u muževoj nadnici. Kad bi i te jedine ideološke “izvjesnosti” oslabjele, obitelj bi joj se ukazala kao ono što zapravo jest, kao mjesto neprekidnog prekarnog položaja i panike za ženu od kojih se potrebno braniti jer neprestano dovode u pitanje njezino fizičko preživljavanje.

Ako je dakle u slučaju silovanja država još do određene mjere zainteresirana potvrditi njegovo postojanje, činjenicu da je proširenost incesta u društvu izbila na svjetlo dana možemo zahvaliti jedino ženskoj borbi. Ako je porast broja silovanja bio posljedica reakcije mnogih muškaraca na rastući ženski otpor obiteljskom radu i disciplini i reakcije na porast cijena rada prostitutki, učestalost je incesta, s druge strane, zbog povećane moći žena u obitelji, smanjena. Slučajeve silovanja i incesta žene su sve češće prijavljivale sudovima. Ako se ograničimo samo na Italiju u kojoj je sedamdesetih na sudovima sve više takvih slučajeva⁰¹, i na temelju kojih je pokret pokrenuo brojne političke procese, primjećujemo da postoji određena kontradiktornost između zakonskih propisa i ideologije države prema njima. Naime, iz *kaznene* perspektive, za seksualno nasilje izvan braka država propisuje kaznu zatvora od tri do pet godina⁰²; za incest je predviđena kazna od jedne do pet godina ako se pretvori u javni skandal. Kazna iznosi od dvije do osam godina ako se radi o kontinuiranu incestuoznom odnosu.⁰³ “Da bi se to djelo smatralo kažnjivim nužno je da je seksualna veza između članova obitelji poznata drugim

osobama, odnosno da postane “javni skandal”. Ako incest ostane tajnom, te se takva veza održava u tajnosti, kazneno djelo ne postoji.”⁰⁴ Tako država incest kažnjava vrlo blago te samo u slučajevima kad je on “poznat” predviđa strože kazne. Na ideološkoj razini incest pak smatra mnogo gorim od silovanja. Tu sam kontradiktornost pokušala objasniti u dosad iznesenim tezama u vezi silovanja i incesta. Silovanja su za državu prihvatljiva te ona, barem deklarativno, mora biti spremna kazniti ga. Međutim, ne može jednako bezbrižno priznati postojanje incesta. Uvriježeno mora biti vjerovanje da incest ne postoji. Unatoč tome zakon predviđa kaznu za iznimne slučajeve u kojima do incesta ipak dođe. Takav stav podrazumijeva da, ako se incest već dogodio, mora da je riječ o toliko iznimnim okolnostima da nema potrebe dodatno zaoštravati kazne. No kazne su očito veće u trenutku kad on postane “javni skandal”. Kazneni je zakon u očitijoj suprotnosti s “ideološko-moralnim vrijednostima”. U realnosti, potpuno je dosljedan državnom upravljanju nad obitelji kakvom ona jest i kakvom mora izgledati.

VI. Ženske borbe protiv nasilja

Do sad sam pokazala kako, da bi kapitalu zajamčila besplatan kućanski rad, država legitimizira nasilje koje organizacija rada unutar obitelji uključuje, kodificirajući brakom položaj žene kao neplaćene radnice u "ljubavnoj ovisnosti" o muškarcu. Vidjele smo i to da je seksualna dužnost središnja dužnost kućanskog rada jer je neophodna za reprodukciju radne snage i same obitelji. Time što se žena kroz seksualnu dužnost mora u potpunosti, cijelom svojom osobom, staviti na raspolaganje muškarcu – jer kako kaže Crkva, supružnici su dvije duše, ali samo jedno tijelo – upravo u toj dužnosti muško-ženski odnos dosiže vrhunac nasilja. Žena mora seksualno voljeti svojeg gospodara. Samo nasilje, inherentno seksualnom radnom odnosu, kao središnjem i nezaobilaznom dijelu braka, pokazuje da se disciplina u tom odnosu u još većoj mjeri nego kod ostalog kućanskog rada provodi fizičkim nasiljem. Također smo razmotrile kako je le-

gitimiranje tog nasilja od države zahtijevalo da stvori i podrži čvrstu ideologiju čija je uloga sakriti i mistificirati realne uvjete rada u kojima žene žive. Međutim, od samih su početaka kapitalizma žene masovno pokušavale organizirati otpor i započeti borbe protiv takve državne kontrole. Te su borbe bile usmjerene protiv uvjeta reprodukcije i dovodile su u pitanje dostupnost radne snage za kapital prijeteci time samim temeljima kapitalističke organizacije. Povijest kapitalističke obitelji obilježena je borbom žena protiv države, ponekad disperznom i masovnom, a ponekad vidljivom i organiziranom. Ta je borba, s druge strane, obilježena i brutalnom državnom represijom koja je, učvršćena posredovanjem muškaraca, uspjela malo-pomalo ugušiti i slomiti pojedinačne ženske borbe⁰¹ te uništiti njihovu organiziranost. Iako je državna represija sustavno uspijevala uništiti organiziranje žena u borbi na polju reprodukcije, zbog čega se ženska borba u obitelji čini zauvijek osuđena ostati u limbu, od početka ovog stoljeća, a još izrazitije od šezdesetih i sedamdesetih godina, ženski pokret po prvi put zadobiva masovnu moć na međunarodnoj razini te sposobnost organiziranja napada takvih dimenzija da ga kapitalu i državi nije lako slomiti. Ipak, da bi pokrenule svoje borbe, žene su se uvijek morale prije svega organizirati protiv muškog fizičkog nasilja. Feministički se pokret na međunarodnoj razini našao pred izazovom borbe protiv muškog nasilja na globalnoj skali e da bi mogao rasti, širiti se i zadobivati snagu. Borba protiv muškog fizičkog nasilja, posebno protiv seksualnog nasilja (jer je njegov središnji dio) predstavlja ključni i

nezaobilazni aspekt ženske borbe protiv kućanskog rada koji određuje cijeli njezin život, a time i nezaobilazni aspekt borbe protiv obitelji.⁰² Ta je borba dio borbe protiv općeg položaja žena prema kojem je njihova sudbina da budu prije svega kućanske radnice.

Kako bismo raspravu privremeno ograničile na Italiju, zemlju čija je uloga da gospodarima iz cijelog svijeta pruža jeftinu radnu snagu⁰³ i koja je zbog toga osjetila željeznu ruku državne kontrole nad ženama, možemo reći da su samo žestokom i skupo plaćenom borbom protiv muškog nasilja žene uspjele iz temelja izmijeniti političku sliku. Naravno, u zemlji kao što je Italija, u kojoj kapital i država neprestano podržavaju autoritet Crkve zbog disciplinirajuće⁰⁴ funkcije koju je ona imala u odnosu prema ženama i, osobito, u vezi s njihovom podčinjenošću muškarcu, borba je nužno uključivala sukob s Crkvom. Taj je sukob bio snažan i otvoren.⁰⁵ Rekoh: samo su teškom borbom protiv muškog nasilja žene uspjele promijeniti političku sliku. Na što se to točno odnosi? Prvenstveno na potpuno nove uvjete pregovaranja s gospodarima i državom, a koje ovog puta kreću od kućanskog rada koji su žene oduvijek bile primorane obavljati, ali o čijim uvjetima nisu imale pravo pregovarati. Posljedično je to uključilo i nove uvjete pregovaranja o radu izvan kuće. Ali da bi odbijanje kućanskog rada, na čemu su utemeljile moć da se snažnije organiziraju unutar obitelji i izvan nje, bilo još naglašenije, žene su se morale boriti protiv muškog nasilja. Prvenstveno protiv muževa nasilja.⁰⁶ Odbijanje kućanskog rada koje se događalo pod tako teškim uvjetima, otvorilo je no-

ve mogućnosti i za pregovore o radu izvan kuće. U ženskim sektorima koje su do jučer sindikati više ili manje svjesno ignorirali, razvile su se borbe koje su prisilile sindikate ne samo da budu prisutni, nego i da pregovaraju o konkretnim zahtjevima. Osim toga, žene zaposlene u sektorima gdje su sindikati tradicionalno djelovali uspjele su pitanje kućanskog rada prvo uvrstiti na lokalne, pa i nacionalne platforme, a zatim i formulirati jasne zahtjeve. U svakom slučaju, žene se unutar vrtloga odbijanja kućanskog rada koji je njihova borba posvuda pokrenula uspjele skinuti sa sebe teret velikog dijela kućanskih dužnosti čije se besplatno izvođenje od njih očekivalo i na radnom mjestu izvan kuće.⁰⁷ To je značilo formiranje izvansindikalnih autonomnih feminističkih tijela na radnim mjestima koja su prije svega poslodavcima nametnule plaćene skupštine koje su se sastojale isključivo od žena. Putem tih su se skupština stvarale sve šire mogućnosti za pregovore jer se polazilo iz jedne nove perspektive – iz volje žena, zaposlenih i izvan kuće, da pregovaraju o uvjetima dvostrukog rada koji obavljaju. Takva je perspektiva nastojala stvoriti jedan potpuno novi tip odnosa između “kućanskog posla” i posla izvan kuće. Drugi aspekt promjene političke slike koju su žene izazvale, bila je velika preobrazba osobnih odnosa, obiteljskih i drugih, te onih političkih. U zemlji kao što je Italija, u kojoj se, osim tradicionalne ljevice, tijekom vala šezdesetosmaškog pokreta pojavila i jedna nova ljevica, autoritet je obiju posve uništen javnim prijavama žena o svakodnevnom zlostavljanju i nasilju kojemu su bile izložene od strane vođa pokreta i drugih članova. To je

nasilje prvenstveno služilo tome da se na leđa žena prenese sav teret odgovornosti za kućnu njegu, pogotovo o djeci, i pretendiralo istovremeno na ljubav, mir i utjehu potrebne za kvalitetno obavljanje političkoga rada. Konferencija *Lotta Continua*⁰⁸ [Borba se nastavlja] označila je vrhunac u toj borbi “žena protiv drugova”. Ali ni druge organizacije nisu ostale pošteđene.⁰⁹ Čak je i katolički milje bio pogođen jer su žene, unatoč otvorenom potiskivanju vlastite seksualnosti, u velikoj većini glasale “protiv” na referendumu o rastavi braka.¹⁰ To je bio znak, unatoč ulozi supruge i majke kao “žrtve”, da su katoličke žene ipak željele sačuvati nadu u život u slučajevima kad bi ih brak “žrtvovao” preko određene granice. Glasom “protiv” odlučile su da već u ovom životu žele imati mogućnost pregovaranja i promjene. Ali pogledajmo поближе kako se odvijala ta borba protiv muškog nasilja. Treba odmah reći kako su žene napad, ili bolje reći protunapad na nasilje, kojeg je sudska prijava bila samo dio, popratile jednako masovnim napadom na općeprihvaćenu ideologiju koja je, kako smo vidjele, država nametnula svakoga dana kroz sve pore društva svim ženama da ih prisili na rad, disciplinu i željene uloge, i da istovremeno ohrabri muškarce u njihovoj disciplinirajućoj funkciji tlačitelja i silovatelja. Žene su jasno dale do znanja da su spremne uništiti ona opća mjesta koja su ih gušila. Istovremeno je buknuo broj javnih prijava, feminističkih sudova i političkih procesa o muškom nasilju i mnogih drugih metoda osporavanja vodeće ideologije: od pokrivanja i izravnog uništavanja reklamnih panoa i filmskih plakata do bojkota filmskih predstava, striptiza¹¹ i nat-

jecanja za “najljepše žene”, “idealne žene”, remećenja raznih konferencija¹² na kojima se pokušavalo, u kontekstu pojave feminističkog pokreta i njegova razbijanja stereotipa i općih mjesta, na sofisticiraniji način kreirati nove ženske uloge koje će i dalje biti funkcionalne za održavanje obitelji i muške premoći u njoj. Nije slučajno što su najčešće opstruirane upravo konferencije o seksualnosti. Što se pak političkih procesa tiče, oni su organizacijski bili vrlo značajni jer su ukazali na prijavu kao taktiku koju su mogle odmah prakticirati sve žene i koja je istovremeno bila javna te koja je stoga mogla potaknuti druge žene da izađu u javnost. Značajno je bilo ne samo to što je unutar tek nekoliko godina drastično povećan broj žena koje su tužile muža i odlučile se za razvod zbog nasilja, a smanjen broj žena koje su se sramile prijaviti silovanje i incest. Ti su procesi često bili istovremeno i politički procesi. Žene su prozivale i državu i muškarce. To se odnosilo i na procese zbog silovanja kao i na procese zbog incesta, te na one “manje” procese zbog premlaćivanja, prijetnji, ucjena, raznih vrsta nasilja, te na procese u vezi pobačaja. Oko takvih su se procesa izgradili sve veći organizacijski kapaciteti – ženski štrajkovi, štrajkovi u školama, demonstracije, komiteti za obranu i podršku drugim ženama. Takve su se prakse proširile i u malim provincijskim gradovima i selima.

Država se morala ne samo razotkriti kao stranka u procesu, s obzirom na to da su je same žene tužile, već je morala restrukturirati svoje uobičajene odgovore ženama. Sredinom sedamdesetih država je donijela reforme koje se odnose na ženski rad u obitelji¹³ i, nasuprot

dotadašnjem običaju da silovateljima jamči imunitet ili im izriče smiješno male kazne, počela primjenjivati maksimalne kazne. Drugi aspekt organizacije ženske borbe protiv muškog nasilja bila je, dakako, direktna akcija. S jedne su se strane te akcije odnosile na neposrednu samoobranu i odgovor na nasilje što nije bila mala stvar ako se u obzir uzme ne samo proces obrazovanja u kojemu se žene uči da ostanu inertne i pasivne u odnosu prema muškarcima, već i objektivna fizička slabost i nedostatak moći žena u odnosu prema muškarcima. S druge strane, te su direktne akcije učinile da prijave nasilja i objava imena počinitelja postanu vidljive na mjestima na kojima se žene obično kreću, pomogle su organizaciju noćnih i dnevnih demonstracija, patrole žena koje su napadale zlostavljače, invazije na crkve, sudnice, javne urede, bolnice te uspostavljanje "kuća za žene žrtve nasilja". Ti su organizacijski oblici morali jamčiti ženama izvedivost na mjestima i u vrijeme ili na način koji njima tradicionalno nisu bili dopušteni bez pratnje muškaraca. Bez takvih uspjeha, žene ni na najnižim razinama ne bi mogle ostvariti takvu osobnu mobilnost, neophodnu za političko organiziranje. Međutim, da bi postigle takav uspjeh, žene su se morale suočiti i organizirati protiv često monstruoznih razina fizičkog i osobito seksualnog nasilja muškaraca.

Iznijet ćemo nekoliko zaključnih opaski o tijeku tih borbi na međunarodnoj razini. Značajno je prije svega što od samih začetaka feminističkog pokreta žene osjećaju potrebu za organiziranjem Međunarodnih sudova protiv muškog nasilja. Sjetimo se, u začecima pokre-

ta bio je to Sud-konferencija u "La Mutualité" u Parizu, a recentnije Sud u Bruxellesu.¹⁴ Što predstavljaju ti sudovi? Prije svega predstavljaju ženske zahtjeve da se u svrhu organiziranja pokreta provede široko i sveobuhvatno ispitivanje uvjeta života žena, s naglaskom na pretrpljeno nasilje kao pokazatelja kvalitete života. Istovremeno, ti sudovi upućuju na potpuno nepovjerenje u mogućnost oslanjanja na postojeće političke rasprave, utoliko što se radi o raspravama ljevice koja je na svjetskoj razini potpuno homogena u neprepoznavanju ne samo nasilja koje žene trpe, već i samog postojanja žena; ljevica koja je na globalnoj razini homogena u prepuštanju žena najgorim sudbinama na kraju svakog revolucionarnog procesa.¹⁵ Drugim riječima, jedna muška ljevica, posvećena očuvanju mizernih muških privilegija protiv žena, odnosno očuvanju interesa kapitala protiv klase. Ali ženska borba protiv kućanskog rada, protiv njihove sudbine kućanskih radnica na usluzi muškarcima i državi, razbuktala se posljednjih godina u artikulirani pokret koji je ujedinio žene na razmeđu koje je kapital na međunarodnoj razini, potpomognut državama, sagradio između "razvijenog" i "nerazvijenog" svijeta, između "dobrih" i "loših" žena, između žena "koje su samo u kući" i onih "koje rade i izvan kuće". Nije značajna samo činjenica što je na Sudu u Bruxellesu bilo prisutno dvije tisuće žena s raznih strana svijeta, "razvijenog" i "nerazvijenog", već i to da je kapitalu odzvonilo kad su se, kao autonomna komponenta pokreta, organizirale i crne žene. To je otvorilo mogućnost autonomnog feminističkog organiziranja žena onkraj rasne stratifikacije. Mislim da

je presudno što takva autonomija feminističkog organiziranja prvi put snažnije, upravo zbog autonomnog organiziranja, povezuje žene mimo rasne raspodjele moći upravo putem borbe za nadnicu za kućanski rad. To je naime jedina strategija koja ne izostavlja ni jednu ženu. Nije slučajno – iako je ovdje riječ prije svega o SAD-u i Velikoj Britaniji, no ta će se tendencija u kratkom roku manifestirati i u drugim zemljama – da se unutar te borbe organiziraju velike skupine prostitutki i lezbijki, kao i skupine žena koje rade i izvan kuće. Sve masovnije težnja žena na međunarodnoj razini da se privede kraju malobrojne, bijedne izbore u kojima su višestruko bile izložene ucjeni, a koje su im kapital i država dopustili, urodila je ne samo golemim pokretom usmjerenim izravnom traženju novca od strane države (čiji je *Welfare Movement* u Sjedinjenim Američkim Državama svakako bio najnapredniji dio) već prije svega pokretom prostitutki koje su sve odlučnije ne samo podigle cijene, nego se i borile protiv muške i državne kontrole nad svojim životima, te lezbijskim pokretom. *Welfare Movement* i druge smjerom i oblikom slične borbe u odnosu na tzv. državnu pomoć u Europi, već su opisane i poznate.¹⁶ Naglasimo da je borba žena koje žive same, a posebno samohranih majki, da novac izravno dobiju od države bila borba protiv svakodnevne ucjene muškom nadnicom nad njima i njihovom djecom i protiv nasilja muškarca koji tu nadnicu posjeduje.

U raspravi o muškom nasilju posvetimo se posebno, makar i nakratko, pokretu prostitutki i lezbijki koji ni ti jedna ljevica nije spremna priznati kao klasni pokret.

Oba su pokreta masovni izraz borbe žena koje su za sebe željele podnošljivije životne uvjete protiv muškog nasilja. Lezbijski pokret, koji s jedne strane predstavlja pobjedu jedne vrste seksualnosti koja nije u skladu s religijom heteroseksualnosti, obitelji i reprodukcije i koji ostvaruje pravo na seksualnost s osobama vlastitog spola, s druge strane predstavlja i odbacivanje nužnosti odnosa s muškom seksualnošću zbog koncentracije nasilja protiv žena koju taj odnos pretpostavlja zahtijevanjem neprestanog i strogo discipliniranog rada. Kao što je rečeno: lezbijska ljubav predstavlja manje rada. Ona ne predstavlja odsutnost rada jer kućanski rad kao i bilo koji drugi rad može nestati samo s nestankom kapitalizma. Reproducirati same sebe unutar kapitalizma predstavlja rad iako mnogo manje zahtjevan nego što je reprodukcija muškarca.¹⁷ Takav odnos predstavlja i mnogo manje nasilja iako ne i odsutnost nasilja. Činjenica da se radi o ljubavi dviju žena, a ne muškarca i žene, ne ukida razlike u moći među ženama. Riječ je o razlici u moći koja je manja budući da žene općenito imaju manje moći od muškaraca te jedna žena neće nikad biti prema drugoj ženi u onom specifičnom odnosu u kojemu je u kapitalizmu muškarac prema ženi i zato nikad neće izražavati ni upotrebljavati takvo monstruozno nasilje. Iz tog je razloga lezbijski pokret bio i jest jedan od najmasovnijih izraza ženskog odbijanja muškog nasilja počevši od sfere seksualnosti u kojoj ono najviše dolazi do izražaja.

Što se tiče pokreta prostitutki, on se na jasan i otvoren način razbuktao u Francuskoj 1975. godine te u SAD-u 1976. nakon nekoliko proplamsaja u godinama koje su

prethodile. Znakovito je da je iskra koja je u Francuskoj rasplamsala taj pokret bilo jedno od nebrojenih ubojstava prostitutki. Prostitutke su morale odlučiti izravno se prihvatiti borbe protiv muškog nasilja kako bi se uspjele organizirati kao pokret i kako bi mogle izravno napasti državu. U Francuskoj su prostitutke izašle na ulice i zauzele crkve. Događaji u Lionu *bili su povijesna prekretnica klasne borbe*. Od tada se prostitutke sve šire mobiliziraju izlazeći u javnost, održavajući skupove, akademske¹⁸ i konferencije za medije kojima uzdrmavaju državnu ideološku orkestraciju o prostitutkama kao “lošim ženama” otežavajući time ponovno uspostavljanje takve ideologije. Budući da se njihov glas napokon izravno čuje, prostitutke su uspjele sagraditi most između sebe i svih drugih žena te jasno pokazati da je njihova borba, poput one svih drugih žena, usmjerena tome da se dokinu bijedni izbori na koje ih kapital sve prisiljava. U svim zemljama u kojima se ovaj pokret pojavio temeljni su zahtjevi koje su prostitutke stavile pred državu bili: dekriminalizacija, prestanak svake vrste policijskog progona, prestanak državne kontrole nad njihovim životom i pravo na zadržavanje vlastite djece. K tome najveće organizacije prostitutki u Sjedinjenim Američkim Državama (*Coyote* i *Puma*) danas traže od države nadnicu za kućanski rad. Ne samo da sve više prostitutki nastoji i uspijeva izbjeći svaku mušku kontrolu/zaštitu, već, kao što je poznato, prijavljuju muškarce koje ih zlostavljaju i ucjenjuju čak i pod cijenu smrtne opasnosti. Čim se taj pokret pojavio, zajedno s drugima o kojima je bilo riječi ranije, te s općim omasovljenjem feminističkog pokreta

– država je odmah odgovorila shvaćajući da su iz temelja uzdrmane osnovne podjele među ženama te da je među njima započeo proces prisvajanja političke moći koji prijeti da je nadjača. Već 1975. godine neprestana hapšenja prostitutki u Francuskoj trebala su biti početak njihove izolacije u posebnim bordelima. U ljeto 1976. u gradu New Yorku samo u zoni Manhattana uhapšeno je 500 prostitutki, kažnjeno visokim kaznama i zatvoreno. Još je 10. lipnja iste godine bio izglasan zakon “Loitering Bill” [Zakon o skitnji] s ciljem da opravda takve postupke. Od onda je tisak svih zemalja – čak i u Italiji gdje se ponovno probudila nada da će prostitucija biti kriminalizirana – započeo opću žalopjku o posljedicama spolnih bolesti i razvrata koji se može vidjeti tamo gdje rade prostitutke. Od tada sve više država inzistira na tome da se prostitutke zatvore u “Eros Centre” ili u posebne četvrti u kojima bi, osim što bi bile okrutno getoizirane i stavljene pod nadzor, njihova produktivnost morala biti znatno veća. Ali, naravno, to ne bi uključivalo veći prihod za njih same. Od tada su redovito divljački napadane kao što je to bilo nedavno u San Franciscu. Uhapšeno ih je na stotine, zatvarane su u zatvore, propisane su im kazne i oduzeta djeca. Sve države, uplašene sve masovnijim prostitucijom i organiziranim pokretom prostitutki, pokušavaju ih na sve načine primorati da pristanu na zaštitu svodnika te na podmićivanje policije, sudstva i drugih državnih aparata. Ali čini se da taj pokušaj nije jednostavan. Kako prenosi tisak, žene se danas više ne žele žrtvovati, žele velike novčane iznose odmah i nisu više spremne prihvatiti ovisnost o nekom muškarcu ili

o nekom loše plaćenom poslu izvan kuće. Danas je više nego ikada želja žena za zaradom istovremeno izraz želje za prekidom obiteljske discipline i općenito discipline rada. Upozorenja vlada raznih država koje tisak neprestano prenosi o suprugama koje napuštaju bračnu zajednicu, o trendovima razvoda, o obiteljima sa ženom na čelu, o padu nataliteta, o izvanbračnoj djeci... slika su krize obitelji koju i vlade koje se najbolje snalaze protiv ženske borbe proglašavaju krizom svih kriza.

Stari ljubavni ugovor, sa svom svojom ljubavlju sastavljenom od više ili manje latentnih prijetnji, šamara, udaraca, pucnjeva pištoljem ili noževa zabodenih u meso supruge, kćeri, majke, nepoznate žene, prostitutke, više ne drži vodu. Žene diljem svijeta uništavaju monstruožnu glazuru koja pokriva muško nasilje ugniježđeno u svaku poru kapitalističke države.

Bilješke

I.

ŽENA: ROBINJA ILI KUĆNA RADNICA?

- 01 Raspravu o kućanstvu kao mjestu proizvodnje i reprodukcije radne snage, o obitelji kao primarnoj jedinici obavljanja takva rada, o kućanskom radu kao specifičnom obliku reproduktivnog rada te o ženi kao predmetu tog rada prvi je put definirala Mariarosa Dalla Costa, u *Potere femminile e sovversione sociale* [Ženska moć i društvena subverzija] (s poglavljem "Il posto della donna" [Ženino mjesto] Selme James), Marsilio, Padova-Venecija 1972, 1975.
- 02 Koristan pregled istraživanja suvremene obitelji na međunarodnoj razini predstavlja knjiga Williama Goodea *World Revolution and Family Patterns*, The Free Press, New York 1970. Osim toga, vidjeti Robert T. Winch i Graham B. Spanier Hold (urednici), *Selected Studies in Marriage and the Family*, Rinchart and Winston, New York 1974.; te u vezi s američkom obitelji već klasični *Blue-Collar Marriage* Mirre Komarovsky, Vintage Books, New York 1967.
- 03 Ovakva definicija u Italiji se prvi put javlja u knjizi Collettivo Internazionale Feminista (uredništvo), *Le operaie della casa* [Kućanske radnice], Marsilio, Padova-Venecija 1974. Naslov te knjige kasnije je preuzet kao ime za dvomjesečni časopis feminističke u svibnju 1975. Prva tri privremena broja (0, 0 bis i Dodatak broju 0 bis) tiskao je Marsilio. Od broja 1 časopis je izdavan autonomno.
- 04 Između ostalih, vidi: Furio di Paola, *Per un dibattito su militanza e organizzazione proletaria* in *Bisogni, crisi della militanza, organizzazione proletaria* [Za debatu o proletherskoj militantnosti i organiziranosti u Potrebe, kriza proletherske militantnosti i organiziranosti], "Quaderni di Ombre Rosse" broj 1, Savelli, Rim 1977., str. 98.
- 05 Preuzimamo definiciju koju su drugarice iz Lotta Feminista [Feministička borba] opisale 1972.: usporedi *L'offensiva* [Ofenziva], "Quaderni di lotta Feminista", br. 1, Musolini, Torino 1972., 1974., str. 21.
- 06 Kronološki su se redom u Italiji pojavili, nakon već citiranih: *Potere femminile e sovversione sociale* [Ženska moć i društvena subverzija] i *L'offensiva* [Ofenziva], *Il personale è politico* [Osobno je političko], "Quaderni di lotta feminista" br. 2, Musolini, Torino 1973, 1974, te u seriji "Salario al Lavoro Domestico: Strategia Internazionale Femmin-

- ista" [Nadnica za kućanski rad: Međunarodna feministička strategija] priređena od strane Collettivo Internazionale Femminista, izdavač Marsilio, tomovi: *Le operaie della casa* [Kućanske radnice], 8 Marzo 1974., *Giornata Internazionale di lotta delle donne* [Međunarodni dan ženske borbe], 1975., *Aborto di stato – strage delle innocenti* [Abortus države – pokolj nevinih žena], 1976.
- Napolitanski kolektiv za S.L.D. [Salario al Lavoro Domestico – Nadnice za kućanski rad] i padovanski Komitet za S.L.D. su k tome priredili prijevod i izdavanje knjige *Salario contro il Lavoro Domestico* [Nadnica protiv kućanskog rada] Silvie Federici, Napoli 1976., originalni naslov *Wages against housework*, New York 1975.
- U okviru ovog podsjetnika na literaturu pokreta nadnice za kućanski rad, prisjetimo se i dvomjesečnog časopisa "Le operaie della casa" [Kućanske radnice].
- 07 L. Fortunati definira taj koncept u Mariarosa Dalla Costa, Leopoldina Fortunati, *Brutto Ciao* [Ružni pozdrav], Edizione delle Donne, Rim 1977., str. 85.
- Primjena tog koncepta u odnosu na novu definiciju tržišta ženskog rada razvio je također L. Fortunati u izvještaju "Matrimonio e mercato del lavoro domestico" [Brak i tržište kućanskog rada] iznesenom na Fakultetu političkih znanosti u Padovi u sklopu Interdisciplinarnog seminara u suradnji s Učiteljskim fakultetom: "Ženska borba i državna kontrola u Italiji tijekom rata i ranog poslijeratnog razdoblja. Kratki naglasci o smjerovima kretanja ženske borbe na europskoj razini u kasnim tridesetim godinama", u akademskoj godini 1976/1977, a prije toga u izvještaju *Famiglia e mercato del lavoro* [Obitelj i tržište rada] održanog u sklopu Interdisciplinarnog seminara "Krizna i restrukturacija obitelji u Europi" vođenog u suradnji s Fakultetom političkih znanosti u akademskoj godini 1975/1976.
- 08 Izvorno citirano prema K. Marx, *Salario, prezzo, profitto*, Editori Riuniti, Rim 1955, 1975., str. 80. Usporedi: K. Marx, *Nadnica, cijena, profit*, preveo Žarko Vodinić, Izvori, Zagreb 2009., str 69.
- 09 Izvorno citirano prema K. Marx, *Lavoro salariato e capitale* [Najamni rad i kapital], Editori Riuniti, Rim 1957, 1971, str. 35. Usporedi: K. Marx, F. Engels, *Ekonomski spisi*, preveo Dimitrije Tucović, Svjetlost, Sarajevo 1973., str. 49.
- 10 Izvorno citirano prema K. Marx, *Il Capitale*, Libro I, Ed. Riuniti, Rim 1964., str. 200. Usporedi: M. Pijade i R. Čolaković, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, Prvi tom, Knjiga I. *Proces proizvodnje kapitala* (Karl Marx, Friedrich Engels: *Dela*, Tom 21), Beograd 1974., str. 155.
- 11 Ibid.
- 12 Izvorno citirano prema K. Marx, *Lavoro salariato e capitale* [Najamni rad i kapital], Editori Riuniti, Rim 1957., 1971., str. 35. Usporedi: K. Marx, F. Engels, *Ekonomski spisi*, preveo Dimitrije Tucović, Svjetlost, Sarajevo 1973., str. 49.
- 13 Izvorno citirano prema K. Marx, *Il Capitale*, Libro I, str. 200. Usporedi: M. Pijade i R. Čolaković, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, Prvi tom, Knjiga I. *Proces proizvodnje kapitala* (Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, Tom 21), Beograd 1974., str. 155.
- 14 Izvorno citirano prema K. Marx, *Il Capitale*, Libro I, capitolo VI inedito, La Nuova Italia, Firenze 1969., str. 66. Usporedi: K. Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje. Rukopis neobjavljene šeste glave, Prve knjige "Kapitala"*, preveli Vera Pilić i Josip Brkić, Izdavački centar Komunist, Beograd 1977., str. 58.
- 15 Ibid.
- 16 Ibid, str. 61. (str. 53.). Marx ovdje preuzima definiciju iz P. R. Edmonds, *Practical, Moral and Political Economy*, London 1828., str. 56-57.
- 17 Izvorno citirano prema K. Marx, *Lavoro salariato e capitale* [Najamni rad i kapital], Editori Riuniti, Rim 1957, 1971, str. 35. Ovdje citirano prema K. Marx, F. Engels, *Ekonomski spisi*, preveo Dimitrije Tucović, Svjetlost, Sarajevo 1973., str. 49.
- 18 Izvorno citirano prema K. Marx, *Il Capitale*, Libro I, capitolo VI inedito, str. 66. Usporedi: K. Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje. Rukopis neobjavljene šeste glave, Prve knjige "Kapitala"*, preveli Vera Pilić i Josip Brkić, Izdavački centar Komunist, Beograd 1977., str. 58.
- 19 Ibid.
- 20 Ibid, str. 66-67.
- 21 Ibid, str. 61. (53.)
- 22 Ibid.
- 23 Ibid.
- 24 Ibid.
- 25 Ibid, str. 66-67. (str. 59.)
- 26 U vezi takve ideologije upućujemo na fusnotu 2.
- 27 "Ljubav je predivna stvar" bio je naslov jednog "uspješnog" filma iz pedesetih godina. Ta dužnost koja je toliko duboko prožimala kulturu od romana do filmova i pjesmuljaka, otkriva koliko je duboko kapital ukorijenio svoje ideološke orkestracije o kućanskom radu te koliko su one čvrste i danas.

- 28 Silvia Federici, *Salario contro il Lavoro Domestico* [Nadnica protiv kućanskog rada], str. 2.
- 29 Ibid.
- 30 ibid, str. 3.
- 31 Rob može, naravno, tijekom svog života biti prodan i drugom gospodaru.
- 32 Za raspravu o reprodukciji zajednice robova kao takve i posebno o tome je li postojala Crna obitelj tijekom razdoblja ropstva u Americi. Vidi: George P. Rawick, *From Sundown to Sunup. The Making of the Black Community*, Greenwood Publishing Company, Westport (Connecticut) 1972., u talijanskom prijevodu *Lo schiavo americano dal tramonto all'alba*. Feltrinelli, Milano 1973.; i Herbert H. Gutman, *The Black Family in Slavery and Freedom*, New York 1976. Gutman naglašava, nasuprot tezama američkih sociologa, da je crnačka obitelj postojala. "Velike nedaće" za tu obitelj započele su tek početkom velike depresije te u velegradskim područjima.
- 33 "Relativno definirane" jer je određena vrsta definiranja potrebna s obzirom na kvantitetu i kvalitetu radne snage koju je žena prisiljena obavljati, no osim takve definiranosti supostoji uvijek nezanemariva količina nedefiniranih dužnosti.
- 34 Tijekom kampanje za izglasavanje zakona o razvodu Amintore Fanfani je izjavio: "obitelj (čitaj: žena) jedina je konstanta koja vas prati od kolijevke do groba".

II.

MUŠKO FIZIČKO NASILJE PROTIV ŽENA

- 01 "Tretman" odnosno "treatment" je riječ koju povjesničari ropstva koriste kako bi uputili na specifični tip prinude koji gospodar koristi protiv roba.
- 02 Usporedi C.L.R. James, *The Black Jacobins. Toussaint l'Ouverture and the St. Domingo Revolution*, Random House, USA 1963, prevedeno na talijanski: *I Giacobini Neri*, Feltrinelli, Milano 1968.
- 03 Ovako L. Remiddi komentira ovlasti talijanske države (*I nostri diritti* [Naša prava], Feltrinelli, Milano 1976): "Nema potrebe referirati se na jako davna vremena jer je samo prije nove reforme udana žena bila mužu, on je bio glava obitelji, žena je uzimala njegovo prezime te je bila primorana pratiti ga gdje god bi se on odlučio skrasiti.

Muškarac je čak imao pravo "ispraviti" suprugu, kontrolirati njezine aktivnosti, kažnjavati je i zbog jedne greške; ona je dakle u pravom smislu te riječi pripadala mužu što je u značajnoj mjeri umanjivalo njezina prava te je ustanovljavalo duboku razliku u pravima između udane i neudane žene.

Čak su sloboda i diskrecija telefonskih razgovora i korespondencije, prava koja su zajamčena svim građanima ustavom, zakonima i međunarodnim sporazumima, u slučaju udane žene dovedene u pitanje jer joj je muž mogao oduzeti pisma pa čak i prislušivati telefonske pozive kako bi nadzirao njezino ponašanje (Žalbeni sud u Milanu, 9.7. 1971)".

- 04 Selma James, *Il posto della donna* [Ženino mjesto], u Mariarosalla Dalla Costa, *Potere Femine e sovversione sociale* [Ženska moć i društvena subverzija], str. 84-86.
- 05 U originalu "Done, asini e noci vogilon le mani atroci" (op. prev.)
- 06 U originalu "Per la donna in convulsione ci vuole il bastone" (op. prev.)
- 07 U originalu "la donna non si batte nemmeno con un fiore" (op. prev.)
- 08 Amandman koji uvodi to proširenje donesen je 1975. godine.
- 09 U vezi s tim značajna je rasprava u SAD-u oko restrukturiranja sustava socijalne skrbi [welfare]. Vidi: M. Dalla Costa, *A proposito del Welfare* [U vezi Welfarea], u "Primo Maggio", br. 9, 1977., gdje se, između ostalog, tendencija kompjuterizacije sustava socijalne skrbi od strane države interpretira kao pokušaj doskakanja takvim konfliktima. Posebno vezano uz ovo pitanje, vidi važan članak "City Opens Computers Center to Check on Eligibility of Welfare Recipients", objavljen u New York Timesu 28. veljače 1975. godine.
- 10 Kažemo "u većini slučajeva" jer je poznato kako u sve većoj mjeri u svim zemljama roditelji posežu za oblicima fizičkog nasilja koji ozbiljno nadilaze batine. Javljuju se čak i oblici mučenja. Kao reakcija na to su u nekim anglosaksonskim zemljama nastale prve "povelje o pravima djeteta". Takvo ponašanje od strane roditelja očito je posljedica poteškoća u kojima se nalaze, s jedne strane zbog monstroznosti rada, a s druge zbog sve radikalnije borbe djece protiv obiteljske discipline.
- U Francuskoj se piše jedna takva "povelja o pravima djece". Ondje statistike Ministarstva unutarnjih poslova otkrivaju kako je 1975. više od 26.000 mladih prijavljeno zbog bijega od kuće među kojima je osam od deset djece to ponovilo te da je 1976. zbog zlostavljanja, pothranjenosti i nemara od strane roditelja umrlo 8.000 djece. I statistike u vezi samoubojstava su šokantne. Prema istragama radi

- se o 4.800 samoubojstava na godinu. Francuski komitet za praćenje samoubojstava potvrdio je kako je samo u Marseilleu 1975. godine 4.317 djece i adolescenata primljeno u bolnicu zbog pokušaja samoubojstva.
- 11 George P. Rawick, str. 104.
- 12 Ako je njezino odbijanje discipline i rada uvijek bio temeljni motiv muževa ubojstva žene, opravdavalno se najrazličitijim motivima – “emocionalnim” razlozima povezanim upravo s “radom ljubavi” koji nije dobro obavljan. Međutim, u posljednje je vrijeme ljubavni ugovor toliko široko i duboko kršen da se očito više nije potrebno koristiti “emocionalnim” izgovorima u objašnjavanju motiva. K tome, kao što pišu i neke talijanske dnevne novine, muževi izjavljuju da su suprugu ubili “jer je ona odbijala obavljati kućanske poslove”.
- 13 C.L.R.James, str. 18-19.
- 14 Kazna je od tri do sedam godina zatvora (Čl. 587 Codice penale [Kazneni zakon]) u odnosu na 21 godinu predviđenu za ubojstvo.
Laura Remiddi u svojoj knjizi *I nostri diritti [Naša prava]*, to komentira ovako: “Radi se gotovo o posebnom imunitetu, o dozvoli za ubijanje... Koncept ubojstva iz časti podrazumijeva da je seksualni (“karnalni”) odnos bio nelegitiman. Svaki odnos izvan odnosa muž-žena je takav, pa ukaljana čast mora (ili u najmanju ruku može) biti osvećena u krvi. Za sve osobe u braku “motiv časti” je recipročan, odnosno priznat je mužu i ženi. Ali izvan obitelji smatra se da je čast usađena u utrobi žene, kćeri i sestre, te da muško, otac ili brat, mogu preuzeti ulogu osvetnika” (str. 26-27).
- 15 Još od prvih feminističkih spisa žene su pisale o teškoći razlikovanja seksualnog nasilja koje čak i država prepoznaje kao takvo od onog koje država pak prihvaća kao normalno ponašanje “dobrog građanina”.
- U *The Female Eunuch* iz 1970., Germaine Greer ukazala je na razliku između velikog silovanja i malog silovanja u smislu da je veliko silovanje ono zbog kojeg se osobu može dovesti pred sud. Međutim, ta razlika ipak ne pomaže mnogo budući da je, kao što sve žene znaju, na tom području linija koja razdvaja ono što država štiti od onog što ne štiti vrlo tanka. Samo je snaga pokreta posljednjih godina uspjela primorati državu da sudi u slučajevima koje su ranije, upravo zbog odnosa same države, žene bile obeshrabrene izvesti pred sud.
- Klasični je opis nasilja – latentnog ili otvorenog – u seksualnom odnosu muškarca i žene knjiga *Sexual Politics* Kate Millet, 1969., prevedena na talijanski kao *La politica del sesso*, Rizzoli, Milano 1971. Poznata je i duga polemika ove autorice s Normanom Mailerom na istu temu.

- 16 Žensko odbijanje se isprva manifestiralo u na neizravan način, putem tisuća različitih izgovora, tisuća tegoba na koje se pozivalo da se izbjegne vođenje ljubavi. Poslije se prešlo na otvorene optužbe i neprikrivenu i tešku borbu oko seksualnosti u nastojanju da se anulira njezin radni karakter. Ali nijekanje seksualnosti kao rada, što je jedini način da se koje se “seksualni problemi” riješe, nije naravno nikad ni palo na pamet najpoznatijim suvremenim istraživačima seksualnosti: od starog Kinseyja, autora čuvenog *Reporta* do suvremenijih Mastersa i Johnsona, a da i ne govorimo o Michela Foucaultu koji je seksu posvetio monumentalno djelo, *La volontà se Savoir [Volja za znanjem]*, Gallimard, Pariz 1976.
- Knjiga koja je u Italiji izazvala određenu senzaciju među muškarcima i koja daje kratak, iako ne i iscrpan prikaz ženskog seksualnog (ne)zadovoljstva jest *La donna sposata [Udana žena]*, Liete Harrison, Feltrinelli, Milano 1972.

III. SILOVANJE I INCEST

- 01 “Dok uzdiže heteroseksualnost do religije, kapital u isto vrijeme onemogućuje ženama i muškarcima da ostvare fizičku i emocionalnu bliskost u praksi te ograničava heteroseksualnost na seksualnu, ekonomsku i društvenu disciplinu”. Mariarosa Dalla Costa, Selma James, *Potere femminile e sovversione sociale [Ženska moć i društvena subverzija]*, str. 48.
- 02 Što se tiče Italije, “Il Corriere della Sera” u nizu članaka navodi da žena koje se bave prostitucijom ima otprilike milijun i dvjesto tisuća te da je “izravno zainteresiranih” uključuje dakle oko 10% talijanske populacije. Već neko vrijeme talijanske novine negoduju što se sve više žena, čak i onih srednje klase, prostitucijom bavi “ne samo zbog novca”. Neki podatci izneseni u nedavno objavljenom nizu članaka iz “Il Corriere della Sera” o dnevnoj zaradi “ulice” u velikim gradovima govore o 20 milijuna u Genovi, 50 u Milanu, 300 u Rimu, a u Torinu više od 400 milijuna.
- Dva članka u “La Repubblica” 14. i 15. 7. 1977. Natalije Aspesi iznose kako se mnoge maloljetnice odlučuju prostituirati i bez “zaštite” ikoga.
- 03 Da se broj silovanja povećao na svjetskoj razini neosporna je činjenica koju naglašava cijeli pokret. Uostalom, u SAD-u, iako samo

mali broj žena prijavljuje silovanje, 1974. godine bilo je skoro 60.000 prijava seksualnog nasilja. Psiholog Ralph W. Masters iz bostonske policije smatra da broj neprijavljenih slučajeva dostiže milijun ("L'Espresso", 19. 10. 1975.).

Što se tiče primjera u Europi, u Saveznoj Republici Njemačkoj, prema izvaji Ministarstva unutarnjih poslova, prijavljenih seksualnih prekršaja bilo je 1974. više od 40 tisuća.

Značajna količina podataka u vezi sa silovanjima i seksualnim nasiljem prikupljena je u knjizi *Against Our Will* Susan Brownmiller, 1975., prevedeno na talijanski kao *Contro la nostra volontà*, Bompiani, Milano 1976.

Vidjeti također: Susan Griffin, *Rape: The All-American Crime*, New York 1971. koja sadrži opširan prikaz svjedočanstava o silovanju u Americi iz perspektive žena. U Italiji postoji zbirka novinskih materijala o povećanju broja silovanja posljednjih godina koje je prikupila Maria Adele Teodori u knjizi *Le violente* [Silovane], Sugar, Milano 1977. Zanimljiva antologija tekstova pokreta o ovoj temi jest knjiga Emine Cevro-Vukovic i Rowene Davis *Giù le mani* [Ne diraj!], Arcana, Rim 1977. Što se pak tiče talijanskih feminističkih časopisa, "Effe" je cijeli broj listopad-studeni 1975. posvetio nasilju protiv žena, a u "Le operaie della casa" silovanju su posvećeni mnogi članci u svim brojevima.

04 U Italiji se samo treba sjetiti slučajeva silovanja oko kojih je feministički pokret konstruirao politički proces: od silovanja-masakra u Circeu, preko slučaja Cristine Simeoni (Veronski proces), do slučajeva silovanja u Raveni i Ferari oko kojih se pokret mobilizirao tijekom 1976-77. godine.

05 Među najpoznatijim slučajevima koji su izazvali mobilizaciju na međunarodnoj razini bio je onaj Joan Little, afro-amerikanke osuđene u SAD-u na zatvorsku kaznu zbog kaznenih djela krađe i posjedovanja ukradenog vlasništva koja je, da bi izbjegla silovanje, ubila zatvorskog čuvara. U letku koje Komitet za nadnice za kućanski rad iz Los Angelesa dijelio piše: "Joan Little bila je lišena moći, izložena opasnosti da doživi seksualno nasilje jer se nalazila u zatvoru; u zatvoru je bila jer nije imala moć. Nije imala moć jer je afroamerikanka i žena. Zatvorska kazna je ekstremni izraz činjenice da žene nemaju moć. Zbog potrebe za novcem kojim bismo održavale sebe i svoje obitelji mi se udajemo, prostituiramo, stavljamo se pod kontrolu sustava socijalne skrbi, radimo 24 sata na dan (kod kuće i na našem drugom radnom mjestu), i/ili krademo. Kapital izvlači profit iz našeg rada koji kontrolira država".

06 Mariarosa Dalla Costa, Selma James, *Potere femminile e sovversione sociale* [Ženska moć i društvena subverzija]; Collettivo Internazionale Femminista (uredništvo), 8 Marzo 1974 [8. ožujka 1974], str. 26.

07 Najteža ucjena, u vezi s dovođenjem takvih slučajeva na sud, često je ipak bila – kako su same žene izjavljivale – činjenica da obitelj više ne bi imala sredstva za preživljavanje kad bi otac jednom završio u zatvoru. Upravo stoga što su hranitelji obitelji, oni su u najsiromašnijim dijelovima Italije izgradili roditeljski autoritet koji im je donedavno u velikoj mjeri, a djelomično i danas, davao pravo da defloriraju kćeri.

IV.

ODNOS DRŽAVE PREMA FIZIČKOM NASILJU MUŠKARACA PROTIV ŽENA

01 U Italiji su u tom smislu osobito značajni slučajevi "zločina iz časti", zločina iz strasti, zbog ženina nemoralnog ponašanja, otmica radi ženidbe itd.

Ovakvo "zločin iz časti" komentira L. Remiddi: "Članak 587. Kaznenog zakona predviđa zatvorsku kaznu od tri do sedam godina za svakoga tko uzrokuje smrt supruga, kćeri ili sestre kad otkrije njihove izvanbračne seksualne veze i kad je obuzet srdžbom zbog povrede zadane njegovoj i obiteljskoj časti. Radi se gotovo o posebnom imunitetu, o dozvoli za ubijanje ako uzmemo u obzir da općenito kazna za ubojstvo ne može biti manja od 21 godine zatvora [...] Za sve osobe u braku "motiv časti" je recipročan, odnosno priznat je mužu i ženi. Ali izvan obitelji se smatra da je čast usađena u utrobi žene, kćeri i sestre, te da muško, otac ili brat, mogu preuzeti ulogu osvetnika". (str. 26-27) Dobro se zna da ovakve odredbe u praksi zapravo muškarcu jamče pravo na ubojstvo.

02 Za najamni rad je uvijek bilo jasno da je vrijeme provedeno na radnom mjestu radno vrijeme jer je to vrijeme koje je plaćeno. Kod ženskog rada kod kuće to nije jasno jer je kućanski rad besplatan rad.

03 O ženama hospitaliziranim u psihijatrijskim bolnicama vidi: L. Harrison, *Donne, povere matte* [Žene, sirote luđakinje], Edizioni delle Donne, Rim 1976. i G. Morandini, *...E allora mi hanno rinchiusa* [...i tada su me zatvorili], Bompiani, Milano 1977. O češćem lobotomiziranju žena nego muškaraca (jer takva neurološka operacija ne dovodi u pitanje njihovu sposobnost da budu "izvršne kućanice")

- vidi: A. Pirella, P. Franchina, *Lobotomie thérapeutiche e carcerarie* [Terapeutske i zatvorske lobotomije] u "Fogli di informazione: documenti di collegamento e di verifica per l'elaborazione di prassi alternative nel campo istituzionale", br. 02; o učestalijoj hospitalizaciji žena u psihijatrijskim bolnicama i centrima mentalnog zdravlja u SAD-u vidi: Phillis Chesler, *Women and Madness*, Doubleday, New York 1972. Ova knjiga nudi pozamašnu količinu podataka, ali ne uspijeva pružiti političku interpretaciju utoliko što ne prepoznaje ženski rad kao uzrok tog ludila.
- 04 U tome je smislu zanimljiva knjiga Bonnie Mass *The political economy of population control in Latin America*, Editions Latin America, Montréal (Kvibek, Kanada) 1972. Osim toga, značajne podatke o masovnom steriliziranju žena u bolnicama vidjeti u članku USA, *Sterilizzazione forzata* [SAD, Prislina sterilizacija] u "Le operaie della casa", br. o bis. U tom se članku između ostalog navodi: "...u porastu je broj sterilizacija u gradskim bolnicama New Yorka, napose među portorikanskim i afro-američkim ženama... Broj sterilizacija portorikanskih žena povećao se za 180% između 1972. i 1973. godine. U istom periodu, za afro-američke žene broj povećao za 21%... U Portoriku je 35% žena u plodnim godinama sterilizirano... U bolnici je Kalifornijskog sveučilišta u Los Angelesu histerektomija kao kontracepcijska metoda između 1968. i 1972. postala 74,2% učestalija. U prosincu 1974. meksičke žene koje su prevarene od strane bolnice podigle su tužbu... Skupine američkih urođenika optužile su američko javno zdravstvo da su mlade urođeničke majke ireverzibilno sterilizirali a da ih nisu informirali o prirodni zahvata... Godine 1973. sterilizirane su 132 urođeničke žene, a 100 tih sterilizacija nije imalo terapeutsku svrhu" (str. 13). Literatura o sterilizacijama je vrlo opsežna. Jedan od najznačajnijih primjera u "nerazvijenim" zemljama jest slučaj Indije koji je privukao pažnju najvećih dnevnih novina na međunarodnoj razini. Za kratak pregled aktualne demografske politike u Indiji pogledaj prilog (u tri nastavka) Jeana de La Guerivière, *Inde: suicide d'une démocratie* [Indija: samoubojstvo jedne demokracije] objavljen u "Sélection hebdomadaire du journal Le Monde" tijekom 1976. i 1977. godine. Jedan cijeli nastavak posvećen je "sterilizaciji siromašnih". Na istu temu tiskan je i članak *J'en aurai dix si je veux* [Imat ću ih deset ako želim] u br. 646 "Le Nouvel Observateur" iz 1977. s naglaskom na reakcije napose žena, protiv demografskih politika iz kojih se vidi da je upravo borba protiv sterilizacije (nasbandi) bila pokretač niza masovnih borbi koje su dovele do pada Indire i njezine vlade.
- S druge strane oceana, "New York Times" prvi je 1976. pokrenuo debatu o prisilnim sterilizacijama u Indiji s člankom *India. With Exploding Population, Debates Enforced Sterilization* objavljenim 19. ožujka. Još 1975. spisi Bukureštanske konferencije široko su svjedočili kako je ta konferencija bila posve otvoren pokušaj država da i na međunarodnoj razini uspostave svoju kontrolu nad ženskim materinama.
- 05 Taj je problem jasno opisala Silvia Federici u tekstu *Why Sexuality Is Work* (1975.), objavljen u: *Revolution at Point Zero*, Oakland (CA), PM Press, 2012.
- 06 S tim u vezi vidi Mariarosa Dalla Costa, "Riproduzione e Emigrazione" [Reprodukcija i emigracija], u Mariarosa Dalla Costa i Leopoldina Fortunati, *Brutto ciao* [Ružni pozdrav].
- 07 Silvia Federici, *SWWhy Sexuality Is Work* (1975.), objavljen u: *Revolution at Point Zero*, Oakland (CA), PM.
- 08 Kao ilustraciju nekih primjera takvog nasilja u Alžiru vidi F. M. Rabet, *Les Algériennes* [Alžirke], Maspero, Pariz, 1969.; o smanjivanju stopala Kineskinja prije revolucije vidi Howard S. Lewy, *L'eroticismo dei piedi cinesi* [Erotika kineskih stopala], Sugar, Milano, 1966.
- O ženskom velu u Alžiru, s napomenom da ne dijelimo autorov pristup temi, vidi: Franz Fanon, *L'an Vème de la révolution algérienne* [Peta godina Alžirske revolucije], Maspero, Pariz, 1959.; i dalje Youssef el Masry, *Il dramma sessuale della donna araba* [Seksualna drama arapske žene], Comunità, Milano, 1964. (govori između ostalog posebno i detaljno o klitoridektomiji); za dodatne opaske o klitoridektomiji vidi M. Cutruffelli, *Donna perché piangi?* [Ženo, zašto plačes?], Mazzotta, Milano, 1976., od str. 187 nadalje.
- 09 Za neke oblike psihološkog nasilja koje žene u razvijenim područjima svakodnevno trpe u obitelji vidi R.D. Laing, A. Esterson, *Sanity, Madness and the Family*, prevedeno kao *Normalità e follia nella famiglia*, Einaudi, Torino 1970.
- O nekim ograničenjima koje žena mora prihvatiti još u djetinjstvu da bi izbjegla silovanje u razvijenim područjima vidi E. Cevro-Vukovic, Rowena Davis, *Giù le mani* [Ne diraj].
- 10 Treba se samo sjetiti pomaganja djece s pisanjem zadaća, vođenja na bazen i tisuća drugih aktivnosti. O tome vidi Mariarosa Dalla Costa, *Quartiere, scuola e fabbrica dal punto di vista della donna* [Kvart, škola i tvornica iz ženske perspektive] u L'Offensiva, "Quaderni di Lotta Femminista".
- 11 Svakako je zanimljivo izravno razmotriti filozofsku i etičko-političku misao tog vremena na temu žene i obitelji. Sistematičan i kratak pregled u vezi s idejama A. Comtea, J. Sturta Milla i K. Marxa daje Maria Rosaria Marieri u *Donna e Capitale* [Žena i kapital], Marsilio, Venezia 1975.

Knjiga *Donna e famiglia nella filosofia dell'Ottocento* [Žena i obitelj u filozofiji 19. stoljeća] (Milella, Lecce, 1975.) iste autorice donosi širi pregled koji kreće od Hegela, preko Schopenhauera, Rosminija, Comta, Milla, Fouriera, Marxa, Morellia pa do Nietzschea.

Zanimljive su s početka stoljeća ideje A. Kuliscioff u članku "Il sentimentalismo nella questione femminile" [Sentimentalizam ženskog pitanja] u *Critica Sociale*, vol. I: *Politica e ideologia politica* [Društvena kritika, vol. I: Politika i politička ideologija], Faltrinelli, Milano 1959. Vidi i Clara Zetkin, "Lenin e il movimento femminile" [Lenjin i ženski pokret] u V.I.Lenin, *L'emancipazione della donna* [Emancipacija žene], Editori Riuniti, Rim 1970.

Što se suvremenih tekstova tiče važan je za tu temu klasik Simone De Beauvoir, *Le deuxième sexe*, Gallimard, Pariz 1949., preveden na talijanski kao *Il secondo sesso*, Il Saggiatore-Mondadori, Milano 1961., 1969., (odnosno na hrvatski kao *Drugi spol*, Naklada Ljevak, Zagreb 2016., op prev). Među suvremenim tekstovima neke se ideje mogu naći i u Eva Figes, *Il posto della donna nella società degli uomini* [Ženino mjesto u muškom društvu], Feltrinelli, Milano 1970. Klasičnu knjigu se bavi ljubavnom ideologijom i posebno mistike ženstvenosti koju je u SAD-u nametnula država pedesetih godina jest djelo Betty Friedan, *The feminine mystique*, 1963., prevedeno na talijanski kao *La mistica della femminilità*, Comunità, Milano 1964. Određene ideje mogu se pronaći i u Viviane Gormick i Barbara K. Moran (priredile), *Woman in Sexist Society*, Basic Books, New York – London 1971.; izbor teksta iz te zbirke preveden je u Italiji u knjizi *La donna in una società sessista* [Žena u seksističkom društvu], Einaudi, Torino 1977. Dobro je polazište za proučavanje ideologije ljubavi u Italiji za vrijeme fašizma rad P. Meldini, *Sposa e madre esemplare, ideologia politica della donna e della famiglia durante il fascismo* [Uzorna nevjesta i majka, politička ideologija žene i obitelji tijekom fašizma], Guaraldi, Firenze 1975.

Iz feminističke perspektive analizirana je i falokratska ideologija u suvremenoj književnosti u L. Caruso i B. Tomasi, *I padri della fallocultura* [Očevi falokulture], Sugar, Milano 1974.

- 12 Danas se tek pojavljuju detaljnije studije o povijesti kapitalističke obitelji u odnosu prema začetcima kućanskog rada te njegova restrukturiranja u odnosu na ženske borbe i različite faze kapitala. Među prvim objavljenima studijama o vremenu neposredno prije velike industrijalizacije jest djelo Gisele Bock i Barbare Duden, "Arbeit als Liebe. Liebe als Arbeit" [Rad kao ljubav. Ljubav kao rad], u AA. VV. *Frauen und Wissenschaft* [Žene i znanost], Courage Verlag, Berlin 1977.
- 13 Silvia Federici, *Why Sexuality Is Work* (1975.), objavljen u: *Revolution at Point Zero*, Oakland (CA), PM.

- 14 Dalla Costa koristi izraz 'una fra le poche particolarmente "disgraziate"' što znači 'jedna od malobrojnih "nesretnica"'. Kaže kako namjerno koristi uobičajene izraze kojima se žene masovno služe kako bi izrazile svijest o toj temi. [op prev]
- 15 Za osjećaj zbuđenosti i nemoći u odnosu s muškarcem koje romantično-ljubavna ideologija u novije vrijeme nameće ženama vidi G. Parca, *Le Italiane si confessano* [Talijanke se ispovijedaju], Feltrinelli, Milano 1964. Autorica analizira Italiju u razdoblju neposredno prije pojave feminističkog pokreta.
- 16 U Italiji se pojavio velik interes za proučavanje pornografske literature. Brojne su već studije posvećene toj temi. Jedno od prvih djela, koliko znamo, posvećeno tom problemu bilo je *Tecniche dell'inganno* [Tehnike prevare] Giuseppa Bonure, Guaraldi, Firenze 1974. U SAD-u se nekoliko upečatljivih stranica može pronaći u knjizi Kate Millett, *Sexual Politics*; vidi također Ethel Strainchamps, "Our sexist language" u Vivian Gormick i Barbara K. Moran (priredile) *Woman in Sexist Society*, Basic Books Inc., New York 1972., od str. 347 nadalje.
- 17 S tim u vezi, pogotovo u SAD-u pedesetih godina, opet je relevantna Betty Friedan. U Italiji je zanimljiv rad Giovanne Pezzuoli, *La stampa femminile come ideologia* [Ženska štampa kao ideologija], Il Formichiere, Milano 1976.
- 18 Ta os razdvajanja, po mom mišljenju, daje i interpretativni ključ za razumijevanje onoga što se, iz ženske perspektive, događa izvan same obitelji, odnosno, za razumijevanje pitanja kako uništavanje obitelji može napredovati i kako napreduje zahvaljujući ženama koje svojom borbom dovode u pitanje tu os razdvajanja. Te žene unutar ili izvan obitelji napadaju kućanski rad kao rad ljubavi. Smatram da obnovljeni interes velikog djela današnje sociologije i psihologije za povijest i sadašnje stanje obitelji zaobilazi problemi ne pogađa ga izravno, čak i kada govori o smrti same obitelji. To vrijedi i za knjigu Davida Coopera, *The Death of the Family*, Penguin Press, London 1971., prevedeno na talijanski kao *La morte della famiglia*, Einaudi, Torino, 1972. A vrijedi i za pristupe poput onog Chiare Saraceno u knjizi *Anatomia della famiglia* [Anatomija obitelji], De Donato, Bari 1976., i druge njezine tekstove koji se previše bave "anatomijom" čime onemogućava razumijevanje kako je "tijelo" obitelji s vremenom nastalo, kako je živjelo, kako se borilo i kako se danas bori.
- 19 Silvia Federici, *Why Sexuality Is Work* (1975.), objavljen u: *Revolution at Point Zero*, Oakland (CA), PM. Među malobrojnim djelima opće povijesti prostitucije prevedenih u Italiji jest djelo Fernanda Henriquesa, *Stews and Strumpets – A Survey of Prostitution, Vol 1, Primitive, Classical and Oriental; Vol 2, Prostitution in Europe and the*

- New World*, Mac Gibbon and Kee, prevedeno kao *Storia generale della prostituzione* [Opća povijest prostitucije], Sugar, Milano 1966. Što se tiče feminističke literature o toj temi vidi M. Pia Turri, "Le mogli di tutti" [Svačije žene] u "Il personale è politico, Quaderni di Lotta Femminista", br. 2; Kate Millett, *Prostituzione* [Prostitucija], Einaudi, Torino 1975.; AA. VV., *La moglie e la prostituta, due ruoli, una condizione* [Supruga i prostitutka – dvije uloge, isti položaj], Guaraldi, Firenze 1975.
- 20 Glavni smjer djelovanja država na svjetskoj razini jest kriminalizacija. Sustav regulacije prostitucije koji je vrijedio sve donedavno definiran je 1802. u Francuskoj pod vlašću Napoleona I. U Engleskoj je takva regulacija zaživjela, barem djelomično, 1864. zahvaljujući "Contagious Diseases Prevention Act-u". U Italiji je prostitucija regulirana po naređenju kralja Emanuelea II. 1860. godine. Prostitucija regulirana od strane države postojala je u Italiji do 1958. kada su zakonom Merlin ukinute javne kuće.
- Bavljenje prostitucijom nije kazneno djelo u Italiji, osim ako žena "na javnom mjestu ili otvoreno prema javnosti", "na skandalozan i uznemirujući način" potiče na nemoral. Međutim, jasno je da je država takvim formulacijama osigurala sebi mogućnost da progoni prostitutke kao zločinke.
- 21 Svijest o takvu stanju, uzimajući u obzir pritisak svodnika, bila je donedavno takva da niti jedna prostitutka nije ni sanjala o tome da prijavi svojeg svodnika zbog nasilja. Jačanjem pokreta moć prostitutki se na očigledan način mijenja i po pitanju tog problema. Lipnja 1977. radio je prenio vijest kako je "prvi put" u Italiji jedna prostitutka prijavila svojeg svodnika zbog nasilja.
- 22 Značajno je i to da je sud u svim tim procesima uvijek tražio od žene da se izjasni "je li prije događaja bila djeвица". To je pitanje u osnovi uvijek bilo popraćeno nizom drugih čiji je cilj bio imputirati njezin pristanak. I način ispitivanja žene kakav se provodi tijekom procesa u vezi sa silovanjem bio je prokazan od strane pokreta kao državni mistifikatorski manevar usmjeren na to da se okrivljuje žena, pretvarajući je iz žrtve u okrivljenicu.
- 23 Da spomenemo dva od tih tisuću pogođenih srca, obratimo kratko pažnju na to što se događa u obiteljima političara i policajaca u Sjevernoj Americi. Obitelji političkog vrha više ne opstaju. Aliota, gradonačelnika San Franciska, u svojim šezdesetim godinama napustila je supruga te je, nakon što je pobjegla od kuće, pri povratku novinari- ma izjavila "da je prvi put prodisala svježi zrak". Još jedna oluja, kojoj gospođa Trudeau nije propustila dati dodatnu reklamu, zadesila je kanadskog premijera i završila time da ga je supruga napustila.

- Što se pak tiče obitelji policajaca u SAD-u, upravo je pobuna supruga protiv njihovih preteških satnica i niskih plaća bila začetak velikih demonstracija u kojima se sudjelovale četiri tisuće naoružanih policajaca. Oni nisu ostvarili samo povećanje nadnice već su i spriječili da im se radno vrijeme produži za dan rada mjesečno, što je bila namjera države. Vidi *New York Times*, 28/29 rujna 1976. godine.
- 24 Jedan od prvih američkih feminističkih časopisa koji je ovo osudio bio je "Women. A Journal of Liberation", koji između ostalog jedan cijeli broj (*Women as Workers under Capitalism*, vol. 2 br. 3, 1971) posvetio problemima žena na poslu izvan kuće.

V.

DRŽAVA U ODNOSU PREMA SILOVANJU I INCESTU

- 01 Vijest prenesena u novinama kaže da je muškarac koji je tijekom pet godina održavao incestuozni odnos sa svojih pet kćeri kažnjen zatvorskom kaznom od pet godina.
- 02 Članak 519. Kaznenog zakona.
- 03 Članak 564. Kaznenog zakona.
- 04 L. Remiddi, *I nostri diritti* [Naša prava].

VI.

ŽENSKÉ BORBE PROTIV NASILJA

- 01 Literatura s tim u vezi je opsežna. Ako uzmemo u obzir samo lov na vještice kao jedan od najmasovnijih i najkrvavijih primjera državne i muške represije protiv žena, jedno od posljednjih djela objavljenih u Italiji kao original ili prijevod navodimo: Wolfgang Lederer, *The fear of Women*, Grune & Stratton, New York 1968., prevedeno na talijanski kao *Ginofobia: la paura delle donne* [Ginefobija: strah od žena], Feltrinelli, Milano 1973.; Luisa Muraro, *La stagione del gioco* [Sezona igre], Feltrinelli, Milano 1976.; Carlo Ginsburg, *I benandanti* [Benandanti, ili dobri hodači, vjerovanje prisutno među agrarnim stanovništvom

- u Furlaniji u Sjevernoj Italiji tijekom 16. i 17. stoljeća prema kojemu su neki ljudi imali sposobnost da u snu izađu iz vlastitog tijela te se bore protiv zlih vještica (malandanti) i tako osiguraju plodnost zemlje. Rimska inkvizicija ih je progonila kao heretike i vještice. op. prev., Einaudi, Torino 1966., 1974.
- 02 Vidi *The Challenge of crime in a free society, A report by the President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice*, Avon Books, New York 1968., 1972. Što se tiče SAD-a, podatci sadržani u ovom izvještaju vrlo su značajni: od 1960. godine žensko nasilje unutar i izvan obitelji u kontinuiranom je porastu.
- 03 Vidi E.L. Homze, *Foreign Labor in Nazy Germany*, Princeton UP, Princeton, 1967.
- 04 Ispovjedaonice – pritom ne mislimo samo na jedan od najsuvremenijih instrumenata crkvenog komuniciranja sa ženama – funkcionirale su kao gušitelji plamčaka seksualnosti koji su unatoč radnom karakteru ljubavi i dalje plamtjeli u tijelu i mislima žena. To dobro ilustrira knjiga *Il sesso in confessionale* [Seks u ispovjedaonici] Norberta Valentinia i Clare Di Meglio, Marsilio, Padova 1973a.
- 05 Treba se samo prisjetiti feminističke manifestacije u Trentu u veljači 1975. čija je povorka izravno napala kuriju, invazije milanske katedrale od strane feminističkog pokreta 17. siječnja 1976. i feminističke demonstracije ispred katedrale u Padovi 18. siječnja iste godine. U vezi s ovim epizodama epizoda i općenito raznih faza mobilizacije za slobodan i besplatan pobačaj u okviru kojih je došlo do najznačajnijih okršaja između feminističkog pokreta i Crkve, vidi Collettivo Internazionale Femminista (uredništvo), *Aborto di Stato: strage delle innocenti* [Abortus države – pokolj nevinih žena].
- 06 O odnosu između supružnika u "ljevičarskom" okruženju vidi L. Grasso, *Compagno padrone* [Drug gospodar], Guaraldi, Firenze 1974.
- 07 To je odbijanje prvi put zabilježeno i na radnim mjestima koja podržavaju ekstremnu prekarlost i nemoć žena, na primjer osobnih sekretarica muškaraca koji obavljaju vlastitu praksu. U Trstu, gradu u kojem je taj tip rada vrlo raširen, krajem sedamdesetih se u tom smislu povela snažna bitka koja može poslužiti kao primjer drugima.
- 08 Odnosi se na Nacionalnu konvenciju u Riminiju 1976. godine.
- 09 Jednako otvoreno borbene bile su žene iz Avanguardia Operaia [Radnici avangarda] koje su sustavno odlazile na skupštine prijavljivati zloupotrebu moći drugova od kojih su mnogi, jednom kad su bili "raskrinkani" i kad je njihovo dostojanstvo kao muškarca-druga dovedeno u pitanje, odustali od političkog djelovanja. Političke su stranke kaskale za ženskim komisijama. Unutarnja previranja u
- UDI-u (Unione donne Italiane – Savez talijanskih žena, op. prev.) ne upućuju na mir ni unutar tradicionalne ljevice.
- 10 Referendum iz 1974. godine o ukidanju Zakona 898/70 o postupku u slučajevima raskidanja braka (L. 1 dicembre 1970, n. 898 – Disciplina dei casi di scioglimento del matrimonio) poznatiji kao Zakon Fortuna-Baslini koji je donesen 1970. godine i kojim je u Italiji uvedena mogućnost rastave braka. Odmah nakon donošenja Zakona, dnevnik Talijanske episkopalne konferencije i milanske biskupije "Avvenire" obavili su apel da se odmah pokrene referendum protiv donesenog zakona. Nakon godina žestoke borbe preko medija i javnih debata, referendum je zakazan za 12. svibnja 1974. godine. Glas "protiv" (tal. "no") značio je podršku postojanju Zakona. Rezultati referenduma bili su 40,74% glasova "za", i 59,26% glasova "protiv". Ovaj rezultat smatra se povijesnom pobjedom građanskih prava u Italiji. op.prev.
- 11 Događaji o kojima su čak i novine izvjestile bili su prosvjedi protiv stripiz predstava na Sardiniji i Venetu.
- 12 Među najpoznatijim događajima bila je opstrukcija Nacionalne konferencije "Psihoterapija: integracija ili oslobođenje?" održane 22.-23. ožujka 1975. u Padovi te opstrukcija konferencije "Seksualnost i politika" održane u Milanu u studenom 1975. godine.
- 13 U tom se kontekstu mogu promatrati reforma obiteljskog zakona (stupila na snagu 20. rujna 1975.), zakon o obiteljskim savjetovalištim (29. srpnja 1975.), ne toliko siguran zakon o pobačaju itd. Osim toga, kao reakciju države treba uzeti u obzir dekriminalizaciju informiranja i širenja kontracepcije (odlukom Ustavnog suda 10. ožujka 1971. kojim je članak 553 kaznenog zakona proglašen nevažećim jer je u sukobu sa slobodom izražavanja mišljenja).
- 14 Međunarodni sud za zločine protiv žena zasjedao je u Bruxellesu od 4. do 8. ožujka 1976. godine.
- Neka od svjedočenja žena iz raznih zemalja sadržana su u *Tribunale Internazionale dei Crimini contro le donne* [Međunarodni sud za zločine protiv žena], ISIS (Women's International Information and Communication Service), Bollettino internazionale, svibanj 1976. godine. Na završnoj skupštini na kojoj je prisustvovalo oko 2000 žena gotovo je jednoglasno izglasana rezolucija koju su predstavile drugarice iz Pokreta za nadnice za kućanski rad iz Italije, Kanade, SAD-a i Velike Britanije: "Neplaćeni kućanski rad je krađa. Taj rad i nedostatak nadnice je zločin na kojem se temelje svi ostali zločini. Taj nas rad obilježava kao slabiji spol te nas bez ikakve moći dostavlja gospodarima, vladi, donositeljima zakona, liječnicima, policiji, zatvorima, psihijatrijskim institucijama i muškarcima radi ropstva i doživotnog zatvora. Ovaj sud od svih svjetskih vlada zahtijeva nad-

nicu za kućanski rad za sve žene. Organiziramo se na međunarodnoj razini kako bismo vratile bogatstvo koje nam je u svim zemljama oduzeto i kako bismo privede kraju zločine koji se svakodnevno počinjavaju protiv nas.”

- 15 Školski je primjer sudbina prostitutki u Vijetnamu, Kambodži, Laosu i Mozambiku gdje su ih “nove lijeve vlade poslale na “rehabilitaciju” u prave pravcate koncentracijske kampove. I to nakon što su bile naširoko iskorištene (kao što se to uglavnom događa ženama) za obavljanje vrlo opasnih zadataka tijekom oslobodilačkog rata. Pogotovo budući da se nitko nije zapitao kako žene mogu ekonomski preživjeti neovisno od muškaraca tijekom i nakon rata.” Ovo se moglo pročitati u *Propupalo je tisuću ocvalih cvjetova*, poseban broj – dokument “Le operaie della casa” broj 4. siječanj/veljača – ožujak/travanj 1977.
- 16 Što je povijesti pokreta tiče, o najaktualnijim trenucima borbe vidi članke i vijesti u “Le operaie della casa” [Kućanske radnice], brojevi od 0 do 4 . U vezi s događajima u Italiji vidi *l'Editoriale* [Riječ uredništva] u broju 6 (zima 1975-1976) “Primo Maggio” te u istom broju i članak Peppina Ortoleve “Da marzo a novembre: un aggiornamento critico” [Od ožujka do studenog: kritičke novosti]. Osim toga, vidi *A proposito di Welfare* [U vezi s Welfareom] Mariarose Dalla Costa.
- 17 Zbog toga su se i unutar lezbijskog pokreta formirale grupe Nadnice za kućanski rad.
- 18 Najpoznatija konferencija u Francuskoj bila je ona održana u teatru “La Mutualité” u Parizu 16. lipnja 1976.

AUTORICA: Giovanna Franca Dalla Costa
NASLOV: Rad ljubavi

IZDAVAČ: Multimedijalni institut
Preradovićeva 18
HR-10000 Zagreb

TELEFON: +385[0]14856400
E-MAIL: mi2@mi2.hr
URL: www.mi2.hr

BIBLIOTEKA: Skhole — biblioteka *Skhole* dio je programskog pravca *Dopolavoro* Europske prijestolnice kulture Rijeka 2020. Programski pravac *Dopolavoro* Europske prijestolnice kulture Rijeka 2020 financiran je sredstvima Ministarstva kulture RH, Primorsko-goranske županije i Grada Rijeke.

UREDNIČKI KOLEGIJ: Petar Milat, Lina Gonan, Ivana Pejić, Ante Jerić, Igor Marković, Tomislav Medak

REDAKTURA: Maša Plešković
LEKTURA: Lina Gonan, Igor Marković

OBLIKOVANJE: Dejan Dragosavac Ruta
PISMA: Bara (Nikola Djurek)
PAPIRI: Munken Print Cream 90 gr,
Curious Collection Matter Désirée Red 270 gr.
TISAK: Tiskara Zelina
NAKLADA: 500

Zagreb, listopad 2019.

RIJEKA 2020
EUROPSKA
PRIJESTOLNICA
KULTURE

EUROPSKA PRIJESTOLNICA
KULTURE

